

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ
ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1949

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΩΡΤΣΙΑ - 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΑΡΓΥΡΗΣ ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ*

Ἀφιερώνεται στή μνήμη τῆς πρόωρα χαμένης Ελληνῆς Hillerns - Μιχαηλίδη, τῆς κόρης τοῦ Ἐφταλιώτη, πού κρατοῦσε πάντα ἱερή τή μνήμη τοῦ πατέρα της.

Τό εἶπαν συχνά πώς ἡ ἱστορία εἶναι ἡ μνήμη τοῦ ἔθνους, κι' ὅπως ἀξιολύπητος εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού ἔχασε τή μνήμη του, ἔτσι καί ἀρωστεμένο εἶναι ἕνα ἔθνος ὅταν δέ θυμάται τήν ἴδια του τήν ἱστορία, ὅταν τά περασμένα του δέν τά φέρνει ὀλοένα μπροστά του παράδειγμα καί δίδαγμα γιά τά τωρινά. Καί δίπλα στήν καθαυτή ἱστορία ἔχουμε καί τήν ἱστορία τήν πνευματική καί τήν ἱστορία τή λογοτεχνική. Ὁ σύγχρονος ποιητής κι' ὁ λογοτέχνης θά πρέπει ν' ἀφομοιώσῃ ὅλη τήν προγενέστερη ἱστορία, τοὺς δασκάλους καί τοὺς προδρόμους, γιά νά προχωρήσῃ στή δική του δημιουργία τήν προσωπική. Κι' ἐδῶ φοβοῦμαι πώς σ' ἐμάς κάτι συμβαίνει στραβό. Εἶναι ἐλάττωμα τῆς φυλῆς; εἶναι σημάδι τῶν καιρῶν; — Εὐκολα ξεχνοῦμε. Διαβάζουμε βέβαια (ἂν τοὺς διαβάζουμε κι' αὐτούς) τοὺς κορυφαίους, τὸ Σολωμό ἢ τὸν Παλαμά ἢ ὅποιον ἄλλον — ὅμως τοὺς ἄλλους τοὺς ἀφήνουμε νά πέσουνε στή λησμονιά μόλις περάσῃ λίγος καιρός ἀπὸ τὸ θάνατό τους. Καί δέ μιλῶ γιά τά ἔργα τά παλιά, πού ὅμως εἶναι κι' αὐτά τὸ ἴδιο δικά μας καί πού κατάντησε νά πρέπει νά εἶσαι εἰδικός γιά νά τά χαρῆς — ἄς ποῦμε τὸν «Λίβιστρο» ἢ τὸν «Ἀπόκοπο» ἢ καί τήν «Ἐρωφίλη», ἀκόμη καί τὸν «Ἐρωτόκριτο», παρά μιλῶ γιά λογοτέχνες χτεσινούς ἀκόμα, καί λογοτέχνες γνήσιους καί παράξιους. Πόσοι εἶναι πού διαβάζουν σήμερα τὸν Καρκαβίτσα ἢ τὸν Παπαδιαμάντη ἢ τὸν Μαβίλη ἢ τὸν Τυπάλδο, γιά νά μὴν πᾶμε στοὺς παλιότερους; Ἄλλα κι' ὅποιος ἀκόμα θάθελε νά τοὺς διαβάσῃ, θ' ἀπόμνησκε κι' αὐτός μετ' ἐπιθυμία του ἢ θάπρεπε νάχη τὸ κουράγιο ν' ἀνατρέξῃ στίς δημόσιες βιβλιοθήκες ἢ νά ψάχνῃ στά παλαιοπωλεῖα. Γιατί ἐνῶ δέν εἶναι λίγα τά ἔργα πού τυπώνονται κάθε χρόνο, κανεὶς δέ σκέφτεται ν' ἀνατυπώσῃ παλιότερα, «κλασσικά» θάλεγα κείμενα. Τά ξένα ἔθνη ἀνανεώνουν τή μνήμη τους γιά τίς παλιότερες μορφές τῆς λογοτεχνίας τους μετ' ἀνατυπώσεις ἢ σειρές εἰδικές. Ἐμεῖς, ἕνα κεφάλαιο τόσο πολύτιμο ὅπως εἶναι ἡ παλιότερή μας ἢ λογοτεχνία, τῶν παρατήσει ξεχασμένο, σάν τοὺς ἀνάξιους κληρονόμους πού ἀφήνουν νά ρημάζῃ τὸ παλιό τους τ' ἀρχοντικό. Εἴπαμε: ἐλάττωμα φυλετικό ἢ σημάδι

* Διάλεξη πού δόθηκε στὸν Μορφωτικὸ Σύλλογο «Ἀθηναίων» στίς 8 Ἰανουαρίου, καί στή Θεσσαλονίκη στὸν Σύνδεσμο Ἀποφοίτων Βαλαγιάννη στίς 21 Φεβρουαρίου.

τῶν καιρῶν; Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι πώς ἕνα ἔθνος μετ' ἐμιά παράδοση ἀπὸ τίς πιὸ θαυμαστές καί μακροχρόνιες καλλιέργει μετ' ὄστημα τή λησμονιά τοῦ ἴδιου του ἑαυτοῦ.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς λησμονημένους κι' ὁ Ἐφταλιώτης. Γίνονται φέτος ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του, κλείσανε πέρσι εἴκοσι πέντε ἀπὸ τὸ θάνατό του — κι' ὁ Ἐφταλιώτης εἶναι ξένος πιά ἀνάμεσό μας. Ποιὸς τὸν θυμάται ἢ ποιὸς διαβάσει τὸ ἔργο του, τὸ ποιητικὸ καί τὸ πεζό; Σέ πολλοὺς ἴσως νά μὴ λήθῃ τίποτα καί τ' ὄνομά του. Κι' ὅμως ὁ Ἐφταλιώτης ἦταν κάποτε μορφή πολὺ γνωστὴ καί τιμημένη στά γράμματά μας: ἀπὸ τοὺς πρώτους κορυφαίους τοῦ δημοτικισμοῦ, τρίτος μέσα στήν ἐπαναστατικὴ τριανδρία μαζί μετ' ὅν Ψυχάρη καί τὸν Ἀλέξαντρο Πάλλη. Κι' ἡ λησμονιά πού τὸν περιβάλλει εἶναι ὀλότελα ἀδικη, γιατί — ὅπως θά προσπαθῆσω νά δείξω τήν ὥρα τούτη — εἶναι ὁ Ἐφταλιώτης μιά ἀπὸ τίς πιὸ συμπαθητικὲς μορφές τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καί μιά ἀπὸ τίς πιὸ προικισμένες ἀφηγηματικὲς ἰδιοφυεῖς πού ἔχει αὐτὴ νά ἐπιδείξῃ. Δίπλα στοῦ Ψυχάρη τήν ἡγετική προσωπικότητα καί δίπλα στοῦ Πάλλη τήν ἀδρὴ φυσιογνωμία, ἔρχεται ἡ φωνὴ τοῦ Ἐφταλιώτη τρυφερότερη, λυρικότερη, λογοτεχνικότερη. Μετ' τὰ τραγούδια του δίνει ἕναν τόνο λαϊκότερον καί μουσικότερον στή νέα τότε ποίηση, μετ' ὁ καλύτερό του ἔργο, τίς «Νησιώτικες Ἱστορίες», στέκει ἰσάξια δίπλα στοὺς δυὸ καλύτερους ἐκπρόσωπους τῆς διηγηματικῆς ἡθογραφίας, τὸν Παπαδιαμάντη καί τὸν Καρκαβίτσα.

Ἐτσι ἡ ὥρα τούτη πού ἀφιερώνουμε στή μνήμη του μετ' ἐπὶ τὴν εὐκαιρία τῶν ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τὴ γέννησή του δέν εἶναι μόνο μιά πράξη εὐλαβική πού χρωστοῦμε σ' ἕναν πνευματικὸν ἐργάτη, παρά θά ἤθελε νά εἶναι κάτι περισσότερο: νά στεκόταν ἢ ἀφορμὴ νά γνωριστῇ περισσότερο τὸ ἔργο τοῦ Ἐφταλιώτη, νά γίνῃ περισσότερο αἰσθητὴ ἢ παρουσία του — νά σπάσῃ ἡ σιωπὴ αὐτὴ ἢ τόσο ἀδικη πού περιβάλλει τὸν ἄνθρωπο καί τὸ ἔργο.

Γεννήθηκε ὁ Ἐφταλιώτης τὴν 1η τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1849 στὸν Μόλιβο, τὴ Μήθυμα τῆς Μυτιλήνης. Κλεάνθης Μιχαηλίδης τὸ πραγματικὸ του τ' ὄνομα, Ἀργύρης Ἐφταλιώτης φιλολογικὸ ψευδώνυμο — ἡ Ἐφταλιώτου ἕνα μέρος ἐξοχικὸ κοντὰ στὸν Μόλιβο, ὅπου συνήθιζε νά πηγαίνει. Ὁ πατέρας του,

ὁ Κωνσταντῖνος Μιχαηλίδης, ἦταν ἄνθρωπος πολὺ μορφωμένος, δάσκαλος ἀπὸ τοὺς πρῶτους τοῦ καιροῦ του. Εἶχε σπουδάσει στὴ Σύρα, μαθητὴς τοῦ ξακουστοῦ γυμνασιάρχου Σερούϊου, καὶ νέος ἐκεῖ εἶχε τυπώσει μιά μετάφραση τῆς «Θηβαΐδας» τοῦ Ρακίνα σὲ στίχους κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Ἰωάννη Ζαμπέλιου¹⁾. Ἀργότερα ἔστειλε στὴν «Ἀμάθεια» τῆς Σμύρνης ποιήματα ρωμαντικά στὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς (πρὶν ἀπὸ τὸ 50), καὶ τύπωνε σὲ φυλλάδια δυσσεύρετα σήμερα τοὺς λόγους ποὺ ἀπάγγελνε σὲ διαφορὲς περιστάσεις. Ἐκαμὲ λίγον καιρὸ δάσκαλος στὴν Τένεδο καὶ ὕστερα στὴ Μυτιλήνη (ὅπου εἶχε μαθητὴ καὶ τὸν Δημήτριο Βερναρδάκη), ὥσπου τὸ 1857 ἀνοίξε σχολεῖο δικό του στὴν πατρίδα τοῦ τὸν Μόλιβο. Ἀπὸ τὸν πατέρα του κληρονόμησε λοιπὸν ὁ Ἑφταλιώτης τὴν κλίση πρὸς τὰ γράμματα καὶ ἀκόμα τὴν ἀνώτερη πατριωτικὴ πνοή. Εὐλαβικά κράτησε τὴν ἀνάμνησή του καὶ μᾶς τὸν παρουσιάζει μὲ συγκίνηση σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα του δημοσιεύματα²⁾. Ἄλλ' ἂν χρωστᾷ τὴ μορφωσή του στὸν πατέρα, δὲ χρωστᾷ λίγα καὶ στὴ μητέρα, τὴ Λενίτσα Κέπετζη ἦταν γυναίκα, ὅπως μᾶς τὴν παρουσιάζουν οἱ βιογράφοι του «μὲ λίγα γράμματα καὶ μὲ δυνατὸ μυαλό, μὲ γλυκοὺς τρόπους καὶ μὲ ἀγαθὴ ψυχὴ» καὶ μὲ μεγάλο χάρισμα ἀφηγηματικὸ, «ποὺ ὄσοι τὴν ἄκουγαν καθισμένην στὸ κατώφλι τοῦ σπιτιοῦ καὶ μὲ τ' ἀδράχτι στὸ χέρι νὰ διηγᾶται καὶ νὰ ξαναζωντανεύη παλιῆς ἱστορίας... κρεμόντανε ἀπὸ τὸ στόμα της, τόση γλύκα εἶχε ὁ λόγος της καὶ τόση νοστιμάδα ἢ χάρη κι' ἢ κουβέντα της»³⁾.

Δεκαεπτὰ χρονῶν ἦταν ὁ μικρὸς Κλεάνθης ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του. Ἀναγκάστηκε ν' ἀναλάβῃ γιὰ λίγο τὴ διεύθυνση τοῦ σχολεῖο, τὰ οἰκονομικὰ δμῶς τῆς οἰκογένειας φαίνεται πῶς δὲν πῆγαιναν τόσο καλὰ μὲ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα, καὶ τὸν

μικρὸν τὸν καλεῖ στὴν Πόλη ἕνας τοῦ θεῖος ποὺ ἔκανε ἐκεῖ δουλειὲς ἐμπορικές. Τὸν κράτησε λίγο κι' ὕστερα τὸν ἔστειλε στὸ Μάντσεστερ τῆς Ἀγγλίας. Ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ ἔφυγε ὁ Ἑφταλιώτης δεκαεπτὰ χρονῶν ἀπὸ τὴν πατρίδα του, ἡ ζωὴ του δένεται μὲ τὴν ξενιτιά ποὺ στάθηκε κι' ὁ μεγάλος του ὁ καημός. Δώδεκα χρόνια δουλεύει σκληρὰ στὸ Μάντσεστερ, ἀπὸ κεῖ μπαίνει στὴν ὑπηρεσία τῶν ἀδελφῶν Ράλλη στὸ Λίβερπουλ κι' ὕστερα στὴ Βομπάη. Ἡ ζωὴ του εἶναι ὀδυνηρὴ, ριζωμένη στὴν ξενιτιά ἀνάμεσα στὴν Ἀγγλία καὶ στὴν Ἰνδία, κι' ὅ,τι τὴ χαρακτηρίζει εἶναι ἡ δουλειά, ἡ πολλὴ δουλειά. Στὴν πατρίδα μόνο πολὺ ἀραιὰ ἔχει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ξαναγυρίσῃ, πάντοτε μὲ πόνον καὶ μὲ συγκίνηση. Στὰ στερνὰ τὰ χρόνια ὑποφέροντας ἀπὸ ἀσθμα κατασταλάζει σὲ ἡμιότερο κλίμα, στὴν Ἀντίπολη, τὸ Cap d'Antibes τῆς μεσημβρινῆς Γαλλίας· κι' ἐκεῖ πεθαίνει στὴν 25 Ἰουλίου τοῦ 1923, ἑβδομήντα τεσσάρων χρονῶν.

Τὴν κλίση του πρὸς τὰ γράμματα νωρὴς τὴν ἔδειξε ὁ Ἑφταλιώτης. Στὸ Μάντσεστερ, ὄσο κι' ἂν ἡ δουλειὰ ἦταν σκληρὴ, ἔβρισκε καιρὸ νὰ κἀνῃ «ἀναγνώσματα», φιλολογικὰ καὶ πατριωτικὰ, στὸν ἑλληνικὸ σύλλογον ποὺ οἱ ἐμπορευόμενοι ὁμογενεῖς εἶχαν ὀνομάσει «ὁ λόγιος Ἑρμῆς». Τὴν ἴδια ἐποχὴ (1869 μὲ 1870), στὰ εἴκοσι του χρόνια, ὁ Ἑφταλιώτης, μὲ τ' ὄνομά του, Μιχαηλίδης, στέλνει συνεργασία σ' ἑλληνικὰ περιοδικὰ, ὅπως στὴν «Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη»⁴⁾, ποὺ ἦταν τότε τὸ πρῶτο προοδευτικόν. Ἐκεῖ πρωτοδημοσιεύεται ἡ γνωστὴ του μετάφραση τῶν Νησιῶν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν «Δὸν Ζουάν» τοῦ Μπαίρον, ἕν' ἄλλο μακρὺ, ρητορικὸ ποίημα στὴν καθαρεύουσα, «Ἐλεγείον εἰς Γαλλίαν», γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1870—ἀλλὰ καὶ ἕνα χαριτωμένο τραγούδι, «Τὸ πουλί», σὲ ὄσο γινόταν τότε καθαρὴ δημοτικὴ, ποὺ ξεχωρίζει πραγματικὰ ἀνάμεσα στὴς ἄλλες συνεργασίες τοῦ περιοδικοῦ:

Ὅταν κλεισθῶ μὲς στὸ κλουβὶ τῆς μοναξιάς τὸ βράδυ
Ὅπου γλυκόφωνη λαλιὰ κοντὰ μου δὲν λαλεῖ
Πάν' σ' ἑνὸς δέντρου τὸ κλωνὶ ἀκούω στὸ σκοτάδι
Μὲ τρυφερὸ παράπονον νὰ ψάλλῃ ἕνα πουλί.

Μὲ ὅλα ὅμως αὐτὰ τὰ πρῶτα νεανικὰ φανερῶματα, τὴν πραγματικὴ του ἐμφάνιση στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ μὲ τὸ—παρὰ λίγο νὰ πῶ πραγματικὸ τοῦ ὀνομα,—Ἀργύρης Ἑφταλιώτης, θὰ τὴν κάμῃ εἴκοσι ὀλόκληρα χρόνια ἀργότερα. Ἐκεῖνο ποὺ ἔκαμε τόσο ἀργά, στὰ σαράντα του χρόνια, νὰ

1) Γιὰ τὰ βιογραφικὰ ἔχω γενικὰ ὅπ' ὄψη μου δυὸ αὐτοβιογραφικὰ σημεῖωματα (τὸ πρῶτον στὸν Νουμᾶ 8, 1910, ἀρ. 374 καὶ τὸ ἄλλο στὸν πρόλογον τῶν «Ἐκλεκτῶν Σελίδων» (ἔκδοσις Ἀθηναϊκοῦ Βιβλιοπωλείου, Ἀθ. 1921), καθὼς καὶ τὴς δυὸ μελέτες τοῦ Κ. Μ. Μιχαηλίδου, Ἀργύρης Ἑφταλιώτης (Ἀθ. 1930), καὶ Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἑφταλιώτη, περ. Νεοελληνικὰ Γράμματα 2, 1938, ἀρ. 57 κ.ε. (ἀξιόλογες καὶ οἱ δυὸ καὶ μὲ ἀσθονο βιογραφικὸ καὶ ἄλλο ὄλικόν). Εἰδικὰ γιὰ τὸν πατέρα του βλ. ἐπίσης καὶ Γ. Βαλέτα, Τὰ νέα λεσβιακὰ γράμματα, Η': Κωνσταντῖνος Μιχαηλίδης, ὁ πατέρας τοῦ Ἑφταλιώτη. Ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ «Δελτίον», Καλλονὴ 1936. Περιέργον πῶς κανένας ἀπὸ τοὺς δυὸ βιογράφους δὲν ἀναφέρει τὴ διήγησιν «Ἐνας πατριώτης τῆς περασμένης γενιάς», περ. Ἐστία 1890 β' ἑξάμ. 149. 167. Στὴν «Ἀμάθεια» τῆς Σμύρνης 10, 1847, ἀρ. 422 (28 Φεβρ.) εἶναι δημοσιευμένον ἕνα ποίημα τοῦ Κωνσταντῖνου Μιχαηλίδου, Ἡ ἀμυγδαλέα (ἐν Μιτυλήνῃ τῇ 15 Φεβρουαρίου 1847)—ὁπότε εἶξε Γ. Κουρνούτου. Δὲν ἔκαμα ἔρευνα γιὰ ἄλλα.

2) «Ἐνας πατριώτης τῆς περασμένης γενιάς», περ. Ἐστία 1890 β' ἑξάμ. 149. 167 (βλ. προηγούμενη σημεῖωσις).

3) Κ. Μ. Μιχαηλίδου, «Νεοελληνικὰ Γράμματα», 2, 1938, ἀρ. 58 σ. 5.

4) Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη 8, 1869-70, 146: Αἱ νῆσοι τῆς Ἑλλάδος (ἐκ τῶν τοῦ Βύρωνος), Manchester. Ἰανουάριος 1870, Κλεάνθης Κ. Μιχαηλίδου. Αὐτόθ. σ. 214; Τὸ πουλί (Manchester κατὰ Ἀπρίλιον τοῦ 1869, Κ. Κ. Μιχαηλίδου), καὶ αὐτόθ. σ. 358; Ἐλεγείον εἰς Γαλλίαν (Ἐν Ἀγγλίᾳ, Αὐγουστος, 1870, Κ.Κ.Μ.). —«Τὸ πουλί» τὸ ξαναδημοσίεψε ὁ Ἑφταλιώτης, κάπως διορθωμένον, καὶ ἀργότερα, στὸν Νουμᾶ 1, 1903, ἀρ. 64.

ξυπνήση τὸ λογοτεχνικὸ του τάλαντο ἦταν χωρὶς ἀμφιβολία τὸ μεγάλο γεγονός τῆς ἐποχῆς, τὸ κήρυγμα τὸ ἐπαναστατικὸ τοῦ Ψυχάρη. Βρισκόμαστε στὰ 1888· ὁ Ἑφταλιώτης ἐργάζεται στὴ Βομπάνη, συνάδελφος καὶ φίλος μὲ τὸν Ἀλέξαντρο Πάλλη πού τὸν ἤξερε κίβλας ἀπὸ τὸ Μάνιζεστερ. Συχνὰ μιλοῦν γιὰ τὰ ζητήματα τὰ γλωσσικά, τὰ ἐκπαιδευτικά, γιὰ τὴν ἀνάγκη μιᾶς ἀλλαγῆς πού χρειαζόταν τὸ Ἔθνος. Ἐπαναστατικότερος ὁ Πάλλης πού μετάφραζε ἀπὸ τότε τὴν Ἰλιάδα, δισταχτικότερος κί ἀπὸ τὸ φυσικὸ του ὁ Ἑφταλιώτης.

Ὡσπὺ φτάνει στὰ μέρη ἐκεῖνα τὰ μακρινὰ τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη. «Θυμῶμαι τὴν πρωινὴ — μᾶς διηγεῖται ὁ ἴδιος ὁ Ἑφταλιώτης— πού τῷλαβε ὁ Πάλλης (στὸ σπίτι του κατοικοῦσα) καὶ σάν τρελὸς μὲ φώναξε: «Νὰ τα αὐτὰ πού σοῦ λεγα! Διάβασε καὶ νὰ δῆς». Τὸ διαβάσαμε μονορούφι τὸ ἔργο. Ἡ ἀλλαγὴ ἦρθε ἀμέσως μονάχη τῆς. Ἀνακάλυψα ἑξαφνα πὼς μπορούσα νὰ γράφω ὅ,τι θέλω στὴ μητρικὴ τὴ γλώσσα δίχως μῆτε τὴ μισὴ τὴ δυσκολία πού ἔβρισκα γράφοντας καθαρεύουσα». «Ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκείνη—προσθέτει ἄλλοῦ— ψεύτικο εἶδωλο δὲ λάτρεψε ἡ ψυχὴ μου»⁵⁾.

Στὴ γνωριμιὰ μὲ τὸν Ψυχάρη χρωστοῦμε δίχως ἀμφιβολία τὸ ἔργο του τὸ πεζογραφικὸ. Ποιήματα — καθὼς εἶδαμε καὶ καθὼς μᾶς τὸ λέει κί ὁ ἴδιος — δοκιμάζει καὶ πρὶν στὴ δημοτικὴ. Καὶ μάλιστα ἐκείνη τὴ χρονιά—τὸ 1888—εἶχε στείλει μιὰ συλλογὴ του στὸν Φιλαδέλφειο ποιητικὸ διαγωνισμό. Ἦταν ὁ πρῶτος Φιλαδέλφειος, τὴν ἐποχὴ πού οἱ ποιητικοὶ διαγωνισμοὶ βρισκόταν ἀκόμα στὸ κέντρο τοῦ πνευματικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ κριτὲς καὶ διαγωνιζόμενοι ἦταν ὀνόματα ἀπὸ τὰ πρῶτα στὰ γράμματα. Κριτὲς στὸν Φιλαδέλφειο τοῦ 1889 ὁ Ἰ. Σκυλίτσης, ὁ Σ. Σακελλαρόπουλος καὶ ὁ Ν. Γ. Πολίτης—ὁ τελευταῖος καὶ εισηγητής. Τὸ βραβεῖο τὸ πῆρε τότε ὁ Παλαμάς μὲ τὸν «Ἕμνο εἰς τὴν Ἀθηνᾶν», καὶ ὁ ἔπαινος μοιράστηκε ἀνάμεσα στὸν Ἀριστομένη Προβελλέγιο καὶ στὸν Ἑφταλιώτη. Ἀπὸ τὰ «Τραγούδια ξενιτευμένου»—ὅπως ὀνομαζόταν ἡ συλλογὴ—πολλὰ δημοσιεύτηκαν στὴν «Ἐστία» (τὸ περιοδικὸ) κί ἀργότερα στοὺς

5) Αὐτοβιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ Ἑφταλιώτη μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ζωὴ μου», Νουμά 8, 1910, 374.

«Παλιὸς Σκοποῦς», τὴ μοναδικὴ ποιητικὴ συλλογὴ πού ἐξέδωσε ὁ Ἑφταλιώτης.

1889. Ἐνα χρόνο μετὰ τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη, κί ἀφοῦ ἡ νέα ποιητικὴ σχολὴ τῆς Ἀθῆνας μ' ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Δροσίνη, τὸν Παλαμά καὶ τὸν Νίκο Καμπά εἶχε χτυπήσει τὸ ρητορισμὸ καὶ τὴν καθαρεύουσα τῆς ρωμαντικῆς σχολῆς. Τὰ «Τραγούδια ξενιτευμένου» βρίσκονται μέσα στὸ ἴδιο κλίμα, ξαφνιαζοῦν ὅμως γιὰ τὴν ἐποχὴ πού γράφτηκαν μὲ τὴν καθαρὴ δημοτικὴ τους γλώσσα, τὴν ἄρτια μορφή καὶ τὸ μουσικὸ ρυθμὸ πού

ἔχει χάρη κί ἀλαφράδα καὶ πολλὲς φορές θυμίζει ἀμεσα τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ τὸ χορὸ:

Πέρνα σαῖτα μου γοργὴ μὲ τὸ
[ψιλὸ μετὰξί
Νάρθη ὁ καλὸς μου τὴ Λαμπρὴ
[νὰ βρῆ χρυσὰ ν' ἀλλάξη.
Τάκου τάκου ὁ ἀργαλιός μου
Τάκου κί ἔρχεται ὁ καλὸς μου
Τραγούδι τοῦ ἀργαλιῶ

Τώρα πού ἡ νύχτα πύκνωσε καὶ
[γέρνει τὸ φεγγάρι,
Πού ἕνα ἀγόρι ἑαγρυπνᾷ γιὰ
[τὸ χατίρι σου,
Πού τὸ σκοτάδι ἡ γῆς φορεῖ κί
[ὁ οὐρανὸς τὴ χάρη,
Ἐβγα φεγγαροπρόσωπη στὸ πα-
[ραθύρι σου.

Ἐβγα καὶ γλυκοπότισε λουλού-
[δια μαραμένα
Κί ἂν ἔχης στάλα πονεσιὰ μὲς
[στὴν καρπούλα σου
Λυπήσου με καὶ δώσ' τὴνα σὲ
[χείλη διψασμένα
Ν' ἀναστηθῶ σα λούλουδο μὲ τὴ
[δροσούλα σου,
Πατινάδα

Τέτοιες προπαροξύτονες ρίμες τὶς συνηθίζει κί ἄλλοῦ, ὅπως στὸ γνωστὸ του Τραγούδι τῆς Ταβέρνας:

Πάρε μαχαίρι κόψε με καὶ ρίξε
[τὰ κομμάτια μου,
μάτια μου!

Καὶ ρίξ' τα μέσα στὸ γιαλὸ.
Ἀπ'τὴ στιγμή πού μ' ἀφῆσες τὸν κόσμον αὐτὸ οὐχάθηκα,
χάθηκα
Καὶ δὲν ἐλπίζω πιά καλὸ.

Καὶ ἡ αἴσθησις αὐτὴ τοῦ ρυθμοῦ μὲ τὶς χτυπητὲς ὁμοιοκαταληξίες, μὲ τὰ τσακίσματα τοῦ τραγουδιοῦ καὶ μὲ τὴν ἀνάλαφρη λιγερὰδα τοῦ στίχου χαρακτηρίζει καὶ ὑστερώτερα τὰ τραγούδια τοῦ Ἑφταλιώτη στὶς πρὸ ἐμπνευσμένες του στιγμὲς—ὅπως αἴφνης στὰ Σμυρνέικα Τραγούδια τῶν «Παλιῶν Σκοπῶν», πρωτοδημοσιευμένα στὸν «Νουμά» τὸ 1903:

Κατέβα στὴν ἀκρογιαλιὰ
Νὰ μποῦμε στὴ βαρκοῦλα,
Κί ἂν εἶν' ἡ ἀγάπη μου καλιά,
Θάναί καινούργια τὰ φιλιὰ,
Χρυσὴ μου Σμυρνιοπούλα.

ἦ: Σὰ διῶ
Τὰ μάτια σου τὰ δυὸ

Ὁ Ἑφταλιώτης μὲ τὴ γυναῖκα του, λίγον καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του (γύρω στὰ 1921).

Χρυσή Λημνιά μου
Θαρῶ
Πῶς ἄγγελο θωρῶ
Στὴν ἔρημιά μου.

Δὲν ἔμεινε ὁμως σ' αὐτὴν τὴν περιγραφικὴ, ἄς τὴν ποῦμε, μουσικὴ ὁ Ἑφταλιώτης. Δυὸ χρόνια ἀργότερα, στὸν Φιλαδέλφειο τοῦ 1891, στέλνει δυὸ ἔργα, ὅπου τὸν βλέπουμε σ' ἓνα στάδιο περισσότερο προχωρημένο, νὰ καλλιεργῆ μιὰ ποίηση ὄχι πιά μόνο ἐξωτερικά, ἠχητικά, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικά, βαθύτερα μουσικὴ. Τὸ βραβεῖο τὸ πῆρε ἓνας ἀγνωστος ποιητὴς ἀπὸ τῆ Σύρα—θέλω νὰ πῶ πὺ ἔμεινε καὶ ἀργότερα ἀγνωστος τοῦ Ἑφταλιώτη ἐπαινέθηκε τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δυὸ ἔργα, ἓνα μακρὸ καὶ κάπως ρωμαντικὸ ποίημα «Ὁ καθρέφτης τοῦ πύργου μου». Ἀλλὰ πολὺ πῶ σημαντικό ἦταν τὸ δευτέρου ἔργο, μιὰ σειρά ἀπὸ τριάντα δυὸ σονέτα μὲ τὸν τίτλο «Ἀγάπης Λόγια». Σ' αὐτὰ ψάλλει ὁ ποιητὴς τὸν πόνου τοῦ ἀναγκασμένου νὰ ξενιτευτῆ (στὶς Ἰνδίες) χωριζόμενος ἀπὸ τὴν ἀγαπημένη του γυναίκα—εἶχε παντρευτῆ ἀπὸ σφοδρὸν ἔρωτα μιὰ Ἀμερικανίδα, πὺ τοῦ στάθηκε πιστὴ καὶ ἀφοσιωμένη σύντροφος ὡς τὸ θάνατο. Καὶ ἐκφράζουν τὰ σονέτα ὄχι τὸ δυνατὸ πάθος τοῦ πρώτου ἔρωτα, ἀλλὰ τὸ ὄριμο καὶ κατασταλαγμένο, ὁμως καθόλου ἀδυνατισμένο αἶσθημα τῆς συζυγικῆς ἀγάπης, καὶ εἶναι καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτῆ ἴσως μοναδικὰ στὴ φιλολογία μας ⁶⁾).

Ἀλλὰ καὶ γενικότερα τὰ σονέτα αὐτὰ ἀξίζει περισσότερο νὰ τὰ προσέξουμε, καὶ ὁ Ἑφταλιώτης ἀδίκησε τὸν ἑαυτὸ τοῦ πὺ δὲν ξανατύπωσε παρὰ λίγους μόνο στίχους στοὺς «Παλιὸς Σκοπούς». Πρότυπό τους ἔχουν σταθῆ χωρὶς ἀμφιβολία τὰ περίφημα σονέτα τοῦ Σαίξπηρ. Ἐχουν ὅπως κι' ἐκεῖνα ἐσωτερικὴ ἐνότητα καὶ ἀλληλουχία, πηγάζουν τὸ ἓνα ἀπὸ τ' ἄλλο, καὶ ἔχουν κοινὴ μὲ τὰ σαιξπηρικά καὶ τὴ μορφή: ὄχι τὴ γνωστὴ μας μορφή τοῦ σονέτου (δύο τετράστιχα μὲ τὶς ἴδιες ὁμοιοκαταληξίες, δύο τρίστιχα—ἀλλὰ τρία τετράστιχα μὲ διαφορετικὴ ὁμοιοκαταληξία καὶ ἓνα δίστιχο καταληκτικὸ)—κι' ἀκόμα καὶ σὲ ὀρισμένες φράσεις μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνη ὁμοιότητες. Εἶναι γραμμένα σὲ στίχο δεκατρισύλλαβο· κι' αὐτὸ εἶναι ἐπίσης πολὺ ἐνδιαφέρον—στὸν δεκατρισύλλαβο πὺ ἔπλασε τόσο τεχνικὰ ὁ Πολυλάς στὴ μετάφραση τοῦ Ἀμλέτου, κι' ἔχει γραμμένο στὸν ἴδιον καὶ τὸ σονέτο τοῦ, τὸν γνωστὸ «Ἐρασιτέχνη». Τὸν ἴδιο στίχο τὸν ξαναπαίρνει ἀργότερα ὁ Παλαμᾶς στὴ σειρά τῶν σονέτων τοῦ πὺ ξέρουμε ὅλοι, στὶς «Πατρίδες». Ὅμως οἱ «Πατρίδες» πρωτοδημοσιεύτηκαν

6) Τὰ σονέτα δημοσιεύτηκαν στὴν «Ἐστία» 1891 β' ἐξάμηνου σελ. 261, 276, 310, 325 (μὲ τὴν ὑπογραφή Φ.Α.). Ἀνατύπωση: Ἀργύρης Ἑφταλιώτης, Ἀγάπης Λόγια (σονέττα). Κριτικὴ ἐπιμέλεια καὶ πρόλογος Γ. Βαλέτα, Μυτιλήνη 1938, ἔκδοση Π. Τσιβιλῆ. (Λεσβιακὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 3).

στὰ 1895, τέσσερα χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὰ σονέτα τοῦ Ἑφταλιώτη. Ἔτσι πὺ νὰ εἶναι πάρα πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰ τελευταῖα τούτα στάθηκαν τὸ πρότυπο γιὰ τὸν Παλαμᾶ.

Γιατὶ τότε ζωντὴ δημιουργήθηκε συζήτηση γύρω στὸν Φιλαδέλφειο διαγωνισμό τοῦ 1891 καὶ γύρω ἀκριβῶς στὰ σονέτα τοῦ Ἑφταλιώτη, καὶ ἡ συζήτηση αὐτὴ εἶναι ἓνας σημαντικὸς σταθμὸς στὴ λογοτεχνικὴ μας ἱστορία. Στούς δυὸ πρώτους Φιλαδέλφειους διαγωνισμοὺς (1889 καὶ 1890) πὺ ἐρχόνταν ἀμέσως μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ Ταξιδίου τοῦ Ψυχάρη, ἐπισφραγίζονταν πιά ὀριστικὰ ἡ καθιέρωση τῆς δημοτικῆς στὴν ποίηση. Ὁ διαγωνισμὸς τοῦ 1891 μὲ εἰσηγητὴ τὸν Ἀγγελο Βλάχο σήμανε μιὰ ὀπισθοδρόμηση, μιὰ ἀντεπίθεση πὺ ἐπιχειροῦσε τώρα ὁ συντηρητισμὸς. Ὁ εἰσηγητὴς πῆρε ἀφορμὴ νὰ μιλήσῃ διεξοδικὰ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ποιητικῆς γλώσσας, κατηγοροῦσε τὶς γλωσσικὲς καινοτομίες καὶ πρόβαλλε γιὰ πρότυπο γλωσσικὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ζαλοκώστα, τοῦ Α. Ρ. Ραγκαβῆ καὶ τοῦ Καρασοῦτσα. Γιὰ τὸν Ἀγγελο Βλάχο ὄπαρχει ἡ αὐτὴ ἡ καλλιεργημένη ποιητικὴ γλώσσα πὺ δὲν εἶναι λόγος ν' ἀλλαχτῆ, ἡ τότε ἡ γλώσσα ἡ «δημοτικὴ», καθαρὴ ὁμως, ὁπως παρουσιάζεται στὰ δημοτικὰ τραγούδια.

Οἱ θεωρίες αὐτὲς προκάλεσαν ἀθρόες τὶς διαμαρτυρίες. Ἐνα εἶδος διαμαρτυρίας ἦταν πρῶτα-πρῶτα τὸ πανηγυρικὸ κατὰ κάποιον τρόπο τύπωμα τῶν σονέτων στὴν «Ἐστία». Τὸ περιοδικὸ συζητοῦσε ἀκόμη τὶς ἀπόψεις τοῦ εἰσηγητῆ καὶ ὀργάνωσε ἓνα ἄς τὸ ποῦμε δημοψήφισμα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἀνάμεσα στοὺς ἀναγνώστες τῆς. Ὁ Παλαμᾶς ἔγραψε μιὰ σειρά δριμύτατα ἄρθρα στὴν «Ἐφημερίδα», χτυποῦσε τὶς θεωρίες τοῦ εἰσηγητῆ καὶ τοποθετοῦσε μὲ θαυμαστὴ σοφία καὶ ποιητικὸ αἰσθητήριον τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας τῆς ποιητικῆς καὶ τῆς παράδοσης κι' ἔδειχνε τὰ πρότυπα πὺ ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσουν οἱ νεώτεροι: δημοτικὸ τραγούδι, Σολωμὸς, Ἐρωτόκριτος ⁷⁾. Ἀποφασιστικὴ ἐπίσης στάθηκε καὶ ἡ ἐπέμβαση τοῦ Ἰάκωβου Πολυλά. Ἀπὸ τὸν διαγωνισμὸν αὐτὸν παίρνοντας ἀφορμὴ ἔγραψε ὁ σεβάσμιος ἐρμηνευτὴς τοῦ Σολωμοῦ τὸ γνωστὸ του φυλλάδιο «Ἡ φιλολογικὴ μας γλώσσα» (Ἀθῆναι 1892), ὅπου μὲ χαρακτηριστικὴ σαφήνεια καὶ βαθὺ κριτικὸ στοχασμὸ ξεκαθάριζε κι' αὐτὸς τὰ ζητήματα τῆς ποιητικῆς γλώσσας.

7) Ἡ κρίση τῆς Ἐπιτροπῆς δημοσιεύτηκε στὴν «Ἐστία» 1891 β' ἐξάμηνου, 265, 281 (γιὰ τὴ γλώσσα στὴ σελ. 282). Τὸ ἐρώτημα τῆς «Ἐστίας» στοὺς ἀναγνώστες σ. 295. Στὸν ἐπόμενον τόμο (1892 α' ἐξάμηνου, σ. 46) μικρὸ σημείωμα γιὰ τὶς ἀπαντήσεις τῶν ἀναγνωστῶν, πὺ οἱ περισσότεροὶ προτιμοῦν τὴ διγλωσσία. Ἡ «Ἐστία» δὲ φαίνεται ἰκανοποιημένη ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα. Τὰ ἄρθρα τοῦ Παλαμᾶ στὴν ἔφ. «Ἐφημερίδα» ἀπὸ τὶς 9 Νοεμ 1891 ὡς τὶς 9 Ἰαν, 1892 (ὄχι τὸ ἄρθρον—βλ. Γ. Κατσιμπαλῆ, Βιβλιογραφία ἀρ. 780).—Τὰ ἄρθρα ἀναδημοσιεύτηκαν τελευταῖα στὴν Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση.

Σε ὅλη αὐτὴ τὴ διαμάχη ποὺ εἶναι τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων μας, καθὼς σημειώνει μιὰ κρίσιμη καμπὴ τῶν, τὰ «Ἀγάπης Λόγια», τὰ σονέτα τοῦ Ἑφταλιώτη, βρίσκονται στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος. Ὁ Πολυλάς μιλά διεξοδικὰ καὶ μὲ πραγματικὸν ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὰ σονέτα. Στὴν κρίση τῆς Ἐπιτροπῆς ποὺ κατηγοροῦσε «τὸ σκότος τῶν νοημάτων καὶ τῆς ἐρμηνείας τὸ ἄστοχον καὶ τὸ περὶνενοημένον τῆς ἐκφράσεως» ἀντιπαραθέτει τὴ δική του: «Ὅποιος μελετήσῃ τὰ ὠραία αὐτὰ συνθέματα, θὰ εὕρῃ ἐκλεκτὸν θησαυρὸν ἐννοιῶν καὶ αἰσθημάτων μὲ πρωτότυπον ἀληθῶς καὶ φωτεινοτάτην ποιητικὴν παράστασιν». «Ἀπ' ἐναντίας οἱ 4·8 στίχοι τῶν Σονέτων ... ἐποιήθησαν μὲ τὴν συστηματικὴν προσπάθειαν ν' ἀποκλεισθοῦν ἀπὸ τὴν ποιητικὴν γλῶσσαν οἰαδήποτε λέξις, οἰοσδήποτε τύπος, οἰαδήποτε σύνταξις μὴ δημοτικὴ, ὥστε τὰ δύο αὐτὰ συνθέματα [καὶ ὁ «Καθρέφτης τοῦ Πύργου μου»] ἀποτελοῦν κατὰ τοῦτο μοναδικὴν ἰσὺς εἰς τὴν φιλολογοίαν μας ἐμφάνισιν ... τιαύτη δὲ ἐργασία ἔχει τι τὸ ἀξιοθαύμαστον, ὅταν λ. χ. ὁ ποιητὴς τῶν Σονέτων εὐτυχῆ νὰ ἐκφράζῃ εὐγενῆ νοήματα, λεπτὰ αἰσθήματα καὶ ὠραία ποιητικὰ ὄραματα μὲ γλῶσσαν καθαρῶς λαϊκὴν καὶ ὁμοίμορφον, ὥστε ἡ παιδικὴ αὐτὴ λαλιὰ γίνεται ὄργανον τῆς σκέψεως καὶ τῆς πλέον φωτισμένης συνειδήσεως».

Ὁ Πολυλάς, θρεμμένος μὲ τὸ ὕψηλόν διδάγμα τοῦ Σολωμοῦ, μπόρεσε νὰ διακρίνη τίς δυὸ κυριότερες ἀρετὲς τῶν σονέτων: τὸν πλούσιον καὶ πηγαῖον λυρισμὸν ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, ἀλλὰ καὶ τὴν καλλιεργημένην τους ποιητικὴν γλῶσσαν ἀπὸ τὴν ἄλλη, ποὺ προχωρεῖ ἐδῶ πέρα ἀπὸ τὸν ἀπλό δημοτικὸν λόγον τῶν πρώτων τραγουδιῶν σ' ἓνα ἀνώτερον καὶ τεχνικότερον ἐπίπεδο — ὅπου ἡ γλῶσσα συντίθεται μὲ σοφία ποιητικὴ καὶ ἀποτελεῖ τὸ κατάλληλον ὄργανον γιὰ ν' ἀποδώσῃ τὸν ὕψηλότερον τόνον καὶ τὸν βαθὺν λυρισμὸν τοῦ ποιητῆ:

- Ἀπ' οὐρανὸ βρεχτο βουνὸ μιὰ βρύση τρέχει
Σ' ἓνα λειβάδι ἀθάνατο, χλωρὸ λειβάδι
- Σ' ἀνιστορῶ κι' ἡ ὄψη μου χαμογελάει
Σὰ νύχτα ποὺ συννέφιασε καὶ ξαστερίζει
- Λαμπρὸ φεγγάρι νὰ τὸ πῶ τὸ πρόσωπό σου
Δὲν κατεβαίνει τέτοιο φῶς ἀπ' τὸ φεγγάρι.
Νὰ σεῦ τὸ πῶ βασιλικὸ τὸ στάσιμό σου
Δὲ στάθηκε βασίλισσα μὲ τόση χάρη.

Τέτοιες λυρικὲς εἰκόνες εἶναι πλούσια σπαρμένες μέσα στὰ σονέτα. Κι' ἂν κάποιος ἔχῃ τὴν ἐντύπωση πῶς ἡ ἐκφραση γίνεται ρηχὴ ἢ πλαδαρὴ, ὅμως ἀμέσως τὸ ποίημα ξαναπαίρνει τὴν λυρικὴν του ἰσορροπία. Εἶναι κρίμα ποὺ ὁ Ἑφταλιώτης δὲ δημοσίευσεν παρά μόνο λιγοστὰ ἀποσπάσματα στοὺς «Παλιούς Σκοπούς», κι' ἔτσι ἔμεινε ὡς τώρα ἄγνωστο σχεδὸν ἓνα πραγματικὸ ἐξαιρετικὸ κομμάτι τῆς παραγωγῆς του, ποὺ εἶναι ξεχωριστὸ καὶ μέσα στὴ νεοελληνικὴ φιλολογία ὁλόκληρη.

Ἐπιπλέον ἀπὸ τὰ σονέτα ὁ Ἑφταλιώτης μόνον ἀραιὰ δημοσιεύει καινούργια του τραγούδια, μερικὰ σονέτα τῆς ἴδιας μορφῆς ἢ ἄλλα ποιήματα ποὺ θέλουν νὰ εἶναι σοβαρότερα, δὲν ἔχουν ὅμως, ἔξω ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις, οὔτε τὴν δροσιὰ καὶ τὴν χάρη τῶν πρώτων τραγουδιῶν οὔτε τὸν βαθὺ καὶ περίτεχνο λυρισμὸν τῶν σονέτων. Στὰ 1903 δοκιμάζει τὴν δυνάμη του καὶ σ' ἓνα ποίημα «φιλοσοφικόν», τὸ «Τραγούδι τῆς Ζωῆς», δημοσιευμένο στὰ «Παναθηναία»⁸⁾ καὶ ἀφιερωμένο στὸν Παλαμά — ποὺ δείχνει ἄλλωστε καὶ φανερὴ τὴν ἐπίδρασή του. Πολλοὶ κατακρίναν τὸ ποίημα γιὰ τὴν ρηχὴν του φιλοσοφία. Καὶ βέβαια ἔχει τὸ ποίημα πολλὰ ἀδύνατα σημεῖα, ὅχι τόσο γιὰ τὴν φιλοσοφία του εἶναι ρηχὴ, ὅσο γιὰ τὴν φιλοσοφία αὐτὴ δὲ μετουσιώνεται ποιητικὰ. Ἐχει ὡστόσο καὶ ἀρετὲς καὶ ὀρισμένες εὐτυχισμένες στιγμὲς γνήσιου λυρισμοῦ, δὲν προσθέτει ὅμως πολλὰ πράγματα στὴν ποιητικὴν ἀξία τοῦ Ἑφταλιώτη. Τὰ σημαντικότερα ἔργα του στὴν ποίηση μένουν πάντα τὰ πρώτα τραγούδια καὶ τὰ σονέτα.

Ἄλλωστε μὲ τὴν ποίηση δὲ φαίνεται ν' ἀσχολῆται τώρα συστηματικῶς τὸ κοντύλι του ἔχει πιά κατασταλάξει, ὅπως τὸ λέει κι' ὁ ἴδιος, στὰ πεζὰ. Τὴν ἴδια τὴν χρονιά τοῦ πρώτου Φιλαδελφείου διαγωνισμοῦ, στὰ 1889, ἀρχίζουν καὶ δημοσιεύονται στὴν «Ἐστία» τὰ πρώτα του τὰ πεζὰ κοντὰ σ' ἔργα τῆς φαντασίας καὶ ἀνταποκρίσεις γιὰ τὴν ζωὴ στίς Ἰντίες ἢ μελέτες διάφορες. Σιγὰ σιγὰ ὅμως πυκνώνουν τὰ πραγματικὰ τὰ διηγήματα, τὰ μεγάλα του χαρακτηριστικὰ ἀφηγήματα ὅπως ἡ Στραβοκώσταινα, ὁ Μαρῖνος Κοντάρης, ὁ Ζάνος Χαρίσης, ἢ μικρότερα μὲ τὸν τίτλον Παραμύθια τοῦ χωριοῦ ἢ Παραμύθια μὲ λίγα λόγια, ὅλα ὑπογραμμένα διακριτικὰ μ' ἓνα Α. Ε. ἢ καὶ μόνο Α. ἢ καὶ μ' ἓνα δεύτερο ψευδώνυμον Τάσος Καλογιάννος. Εἶναι οἱ «Νησιώτικες Ἱστορίες» ποὺ θὰ κυκλοφορήσουν σὲ βιβλίον τὸ 1894, ἐκδοσὴ τῆς «Ἐστίας».

Οἱ «Νησιώτικες Ἱστορίες» εἶναι τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ καὶ τὸ πιὸ σημαντικό ἔργο τοῦ Ἑφταλιώτη. Μιὰ συλλογὴ ἀπὸ καμιά τριανταριά διηγήματα, ὅπως συνήθως τὰ λέμε, «ἠθογραφικά». Ὁ ξενιτεμένος συγγραφέας ἀντλεῖ ἀπὸ τίς πλούσιες ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς του ἡλικίας, ἀπὸ τὰ δεκαεφτά πρώτα του χρόνια ποὺ τὰ πέρασε στὸ χωριὸν κοντὰ στοὺς δικούς του πρὶν νὰ ξενιτευτῆ γιὰ πάντα. Ὅλες οἱ ζωηρὲς ἐντυπώσεις τῶν πρώτων ἐκείνων χρόνων ξεπηδοῦν τώρα αὐθόρμητες, γραμμένες σὲ μιὰ πλούσια, γνήσια καὶ ζωντανὴ δημοτικὴ ποὺ γραφόταν γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τέτοια συνέπεια.

8) «Παναθηναία» 6. 1902-03, 603. Μαζί μὲ τὰ σονέτα μεταφράστηκε γαλλικὰ καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Βάσσα (Paris 1929). Ἡ μετάφραση γίνεται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἑφταλιώτη καὶ ὁ μεταφραστὴς ἀγνοεῖ τὴν δημοσίευσήν του στὰ «Παναθηναία».

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ προσέξουμε. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα (1889—1894), ἐνῶ ἡ ποίηση, καθὼς εἶδαμε, εἶχε παραδεχτῆ ἀπὸ καιρὸ τὴ δημοτικὴ, κι' ἐνθαρρυσμένη τῶρα ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη προχωροῦσε, μὲ τὸν Παλαμὰ ἐπὶ κεφαλῆς, πρὸς σημαντικότερες πραγματοποιήσεις, ἡ πεζογραφία ἀκολουθοῦσε δισταχτικὴ καὶ δὲν τολμοῦσε νὰ παραιτήσῃ τὴν ἔστω καὶ ἀπλοποιημένη καθαρεύουσα. Κι' ἔχουμε βέβαια καὶ πρὶν καὶ μετὰ τὸ «Ταξίδι» πεζογραφήματα στὴ δημοτικὴ, τοῦ Καρκαβίτσα ἰδίως καὶ ἄλλων.

Ὅμως αὐτὰ εἶναι σὰν ἐξαιρέσεις, καὶ στὰ περισσότερα γύρευε ὁ συγγραφέας σ' ἓναν μικρὸ πρόλογο στὴν καθαρεύουσα ἢ σὲ καμιὰ ὑποσημείωση νὰ δικαιολογήσῃ τὴν καινοτομία τοποθετώντας τὴ «διήγηση» στὸ στόμα λαϊκοῦ ἀφηγητῆ ἢ δηλώνοντας ρητὰ πὼς πρόκειται γιὰ παράδοση λαϊκῆ⁹⁾. Ὁ Ἑφταλιώτης εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ γράφει ἀπερίφραστα καὶ μὲ ἀπόλυτη συνέπεια τὴ δημοτικὴ, καὶ μάλιστα μιὰ δημοτικὴ λογοτεχνικὴ, μὲ βάση ὄχι τὸ τοπικὸ ἰδίωμα, ἀλλὰ τὴν πανελληνία ὁμιλουμένη. Γιατί —

μὴν τὸ ξεχνοῦμε κι' αὐτὸ — τὸ πρῶτο νεώτερο συνειδητὸ πεζογράφημα στὴ δημοτικὴ ποὺ ἦταν μαζί καὶ κήρυγμα τῆς νέας θεωρίας, τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη, ἦταν, κι' ἄς φαίνεται παράξενο σήμερα, κείμενο διαλεκτικὸ. Ἡ πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ «Ταξιδιοῦ», ὅπως καὶ τὰ πρῶτα γραψίματα τοῦ Ψυχάρη, εἶναι γραμμένα στὸ ἰδίωμα τὸ πολίτικο, μὲ ὄλους τοὺς χαρακτηριστικοὺς ἰδιωματισμοὺς, καὶ μόνον ἀργότερα προσάρμοσε ὁ Ψυχάρης τὴ γλῶσσα του στὴν κοινὴ ὁμιλουμένη.

9) Ἐτσι π. χ. τοῦ Καρκαβίτσα Ὁ Ἐβουθός, Ὁ Χρόσανθος, Τὸ Ζούδιο, δημοσιευμένα στὴν «Ἑβδομάδα» 2, 1885, ἔχουν ἓναν μικρὸ πρόλογο στὴν καθαρεύουσα ποὺ καταλήγει μὲ μιὰ στερεότυπη φράση: «μοὶ διηγῆθη τὰ ἐξῆς», «ἦν γράφομεν ὡς τὴν διηγῆθη ἡμῖν γηραιὸς ποιμὴν» κ.ο.κ.

Τοῦ Ἑφταλιώτη ἡ γλῶσσα ἔχει ζωντανὴ τὴν αἴσθησιν τοῦ γνήσιου δημοτικοῦ λόγου, μέσα του ἔχει ζωντανὰ ἐντυπωμένους τοὺς ἰδιαίτερους φραστικοὺς καὶ ἐκφραστικοὺς τρόπους τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τοῦ νησιοῦ του, καὶ τὴν πλούσια αὐτὴν ἀνάμνησιν δὲν μπόρεσαν νὰ τὴν ἀδυνατίσουν τόσων χρόνων ξενιτιὰ καὶ πράξη στὴν καθαρεύουσα. Καὶ ἡ γλῶσσα αὐτὴ προσαρμόζεται καὶ πλάθεται καὶ ζωντανεῖ μὲ μιὰ σπάνια δύναμη καὶ τέχνη ἀφηγηματικὴ. Γιατί δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ἡ τέχνη αὐτὴ τῆς ἀφήγησης εἶναι τὸ μεγάλο χάρισμα τοῦ Ἑφταλιώτη· εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀφηγητής. Δὲν εἶναι ἀπὸ σκοπιμότητα γιὰ τὸν ἀγῶνα μονάχα, παρὰ καὶ ἀπὸ εὐστοχὴ κριτικὴ παρατήρηση, δταν ὁ Ψυχάρης τὸν χαρακτηρίζει πὼς «εἶναι στὴν ἀφήγηση βασιλιάς»¹⁰⁾.

Ἡθογραφικὰ εἶπαμε πὼς εἶναι τὰ διηγήματα τοῦ Ἑφταλιώτη. «Νησιώτικες Ἱστορίες» καθὼς εἶναι, ἱστοροῦν τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων τοῦ πατρικοῦ του νησιοῦ καὶ δὲν προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὴν ἀμεση ἀνάμνησιν ἢ τὸ πολὺ πολὺ ἀπ' ὅ,τι γνώρισε

μὲ τις διηγῆσεις τῶν ἄλλων. Τὰ θέματά τους, τὸ παρουσιασμά ἐνός μόνο χαρακτήρα ἢ κι' ἐνός ἀπλοῦ περιστατικοῦ, ὅπως στὰ σύντομα «Παραμῦθια μὲ λίγα λόγια». Ἐκεῖνο ποὺ προβάλλει περισσότερο στὴν ἀφήγηση εἶναι ἡ ὁμορφία τῆς ζωῆς τοῦ νησιοῦ, τὰ ἥρεμα ἀπλά ἦθη τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, ὠραῖσμένα καθὼς προβάλλουν ἀπὸ τὴ νοσταλγία τοῦ ξενιτεμένου. Ὅλα τὰ πρόσωπα τὰ ξεχωρίζει μιὰ καλοσύνη, μιὰ ἀνώτερη εὐγένεια καὶ ἠθικὴ καὶ μιὰ γλυκύτητα. Περισσότερο ἀπὸ ἀτομικοὺς χαρακτήρες ξεχωριστοὺς, ὅ,τι ἐνδιαφέρει τὸν συγγραφέα ν' ἀναπαραστήσῃ εἶναι τὸ ἥμερο αὐτὸ καὶ γλυκὸ

μετὰ τὴν ἀφίερσιν τοῦ τόμου «Στὸν Ἰσκιὸ τοῦ πλατάνου» (1911).

10) Στὴν ἀφίερσιν τοῦ τόμου «Στὸν Ἰσκιὸ τοῦ πλατάνου» (1911).

ΕΙΡΗΝΗ HILLERNS - ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ,
κόρη τοῦ Ἑφταλιώτη.

ἦθος τῆς νησιώτικης ζωῆς. Καί μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα κατορθώνει νὰ πλάσῃ τύπους ὀλοζώντανους καὶ βαθύτατα ἀνθρώπινους. Τέτοιος ὁ Μαρίνος Κοντάρης, ὁ ἀνήμερος αὐτὸς κοντραμπαντιέρης ποὺ «πάντα ματωμένος ἦταν ὁ λάζος του, κάποτε καὶ μὲ τὸ δικό του τὸ αἷμα, σὰ μεθοῦσε κι' ἔκοβε τὰ ποντίκια του νὰ δείξῃ παλληκαριά» — κι' ὅμως τὸ θεριὸ αὐτὸ τὸ ἡμέρεψε ἡ ἀγάπη τῆς Λεμονῆς καὶ τὸν ἔκαμε ἡ ζωὴ του νὰ «εἶναι ἡμερὴ καὶ γλυκιὰ σὰν τὰ λόγια ποὺ τῆς εἶπε» τὴν ὥρα ποὺ τὴν ἔκλεψε ἀπὸ τὸν ἀδερφό της. Καί τί ἀνώτερο γυναικεῖο ἦθος καὶ τί εὐγενικὰ ἀρχοντιά στὴν καταπληκτικὴ μορφή τῆς Στραβοκώσταινας, ποὺ δὲν εἶναι καμιὰ γριά ἀλλήθωρη καὶ κακιὰ, ὅπως θαρρεῖς ἀπ' τ' ὄνομά της, παρὰ ἀρχόντισσα ἀληθινή μὲ ἐπιβλητικὴ προσωπικότητα, ποὺ δὲ διστάζει οὔτε στιγμὴ, 18 χρονῶν, νὰ παντρευτῆ τὸν ἀντρα ποὺ εἶχε διαλέξει, κι' ὡς εἶχε τυφλωθῆ αὐτὸς στὸ μεταξὺ ἀπὸ ἀτύχημα, καὶ ποὺ μὲ τὴ βαθύτατην ἀγάπη της καὶ τὴ φρόνησή της ἔφερε τὴν καλοτυχιά στὸ σπιτικό της κι' ἀχτινοβόλησε τὴν καλοσύνη σ' ὅλο τὸ χωριό. Τύποι ἀνθρώπινοι σὰν τὴ Στραβοκώσταινα καὶ σὰν τὸν Μαρίνο Κοντάρη εἶναι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ σὲ κερδίζουν ἀμέσως καὶ δὲ σοῦ φεύγουν πιά ἀπ' τὴν καρδιά. Καὶ δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε πὼς τὰ δυὸ αὐτὰ ἀφηγήματα εἶναι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα ποὺ ἔχουμε γραμμένα στὴ γλῶσσα μας.

Ἴσως βέβαια ὁ 'Εφταλιώτης νὰ μὴν ἔχῃ τὴ δύναμη ν' ἀναλύσῃ μὲ λεπτομέρεια ἕναν χαρακτήρα, ἴσως καὶ νὰ μὴν, ἐνδιαφέρεται νὰ εἰσχωρήσῃ βαθύτερα στὴν καθεμιὰ περίπτωσιν τὴν ψυχολογική. Σ' αὐτὸ δὲ μοιάζει μὲ τοὺς δυὸ ἄλλους σημαντικότερους καὶ δυναμικότερους ἀντιπρόσωπους τῆς ἠθογραφίας ποὺ φανερώθηκαν τὴν ἴδια ἐποχὴ μαζί του, τὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸν Καρκαβίτσα. Αὐτῶν οἱ χαρακτήρες μᾶς συγκινοῦν ὁ καθένας τους μὲ τὸ δικό του τρόπο. Πλάσματα τόσο περίπλοκα, κι' ἀκόμα τέτοια δύναμη τοῦ κακοῦ ὅπως στὴ Φόνισσα ἢ στὸν Ζητιάνο δὲ θὰ συναντήσουμε στὶς Νησιώτικες Ἱστορίες. Κι' ὅμως ὁ χαρακτήρας αὐτὸς τῶν διηγημάτων τοῦ 'Εφταλιώτη, ἡ ἀδυναμία τοῦ ἔστω, ἀποτελεῖ καὶ τὴν κυριότερη ἀρετὴ τους. Μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ψυχολόγος, νὰ μὴν μπλέκεται στὰ βάθη τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς, ὅμως μὲ τίς ἀφηγήσεις του προσπαθεῖ νὰ συλλάβῃ κάτι πρὸ καθολικό, τὴν εἰκόνα τοῦ χωριοῦ, τὸ ἦθος τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τοῦ νησιοῦ του, τὸ χαρακτήρα ἀκόμα τὸν νεοελληνικό. Τὰ πρόσωπά του εἶναι ὅλα πλασμένα μὲ θερμὴν ἀγάπη. Ἄν δὲν ὑπάρχει λεπτομερειακὴ ψυχολογία, ὑπάρχει ἦθος, καὶ ὑπάρχει ἀναμφισβήτητὴ πνοὴ ποιητικὴ. Τὴ νοσταλγία γιὰ τὸ νησί του, τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴν πατρίδα τὴ μετουσιώνει ποιητικὰ ὁ 'Εφταλιώτης μὲ τὸ μέσο τῆς ἀφήγησης καὶ τὴν ἀποκρυσταλλώνει μὲ τὴ λογοτεχνικὴ μορφή. Εἶναι ὀρισμέ-

νες τοῦ μικρῆς ἀφηγήσεις τόσο τέλεια ἐκφρασμένες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἦταν καὶ πεζὰ τραγούδια ἢ καὶ παραμῦθια. Ἀπὸ τὰ πιὸ πετυχημένα ἀναδίνεται μιὰ χάρη ποιητικὴ καὶ μιὰ ἀφηγηματικὴ γοητεία ποὺ σὲ ξαφνιαζοῦν καὶ σὲ συγκινοῦν.

Οἱ νεώτεροι στάθηκαν ἄδικοι ἀπέναντι στὸ διηγηματικὸ ἔργο τοῦ 'Εφταλιώτη εἴτε μὲ τὴ σιωπὴ τους εἴτε μὲ τὴν κριτικὴ τους. Τὸ 1912 ὁ 'Ηλίας Βουτιερίδης¹¹⁾ ἔβρισκε τίς Νησιώτικες Ἱστορίες κοινότατες «ἠθογραφίες» ποὺ μπορούσαν ἄλλοτε νὰ συγκινοῦν, ὄχι ὅμως καὶ τώρα (τότε δηλ.) μὲ τὴν ἐξέλιξη ποὺ ἔχει πάρει τὸ διήγημα. Καὶ εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ἕνας ἄλλος κριτικός¹²⁾ δὲν ἀρνιόταν στὸν 'Εφταλιώτη κάποια εἰλικρίνεια, μιὰ λεπτότητα καὶ μιὰ καλαισθησία, γενικὰ ὅμως ἔκρινε τὸ ἔργο του ἀνιαρότατο καὶ τὴ γλῶσσα του φτωχότατη. Ξεκινοῦσαν κι' οἱ δυὸ ἀπὸ τὸν ψυχολογισμό καὶ τὸν ρεαλισμὸ τῆς ἐποχῆς τους καὶ δὲν μπόρεσαν ἔτσι νὰ διαισθανθοῦν τὴν ποιητικὴ ἀξία τοῦ ἔργου τοῦ 'Εφταλιώτη καὶ τὴ σημασία του μέσα στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας μας. Τὸ περίεργο εἶναι πὼς προσκολλημένοι ἴσως πολὺ στὴν ἀναζήτησιν «περιεχομένου» μόρφωσαν ἄδικη κρίση ὡς καὶ γιὰ τὴ γλῶσσα τῶν διηγημάτων ποὺ εἶναι ἀπὸ τὴν ὠραιότερη καὶ τὴ μουσικότερη δημοτικὴ ποὺ ἔχει γραφτῆ. Σήμερα ποὺ μπορούμε, μὲ τὴν προοπτικὴ τοῦ χρόνου, νὰ δοῦμε τὰ πράγματα καθαρότερα, νὰ τοποθετήσουμε τὴ σημασία τῆς κάθε προσφοράς μέσα στὴν πνευματικὴν ἱστορία, καὶ ποὺ ζητοῦμε περισσότερο καὶ σ' ἕνα πεζογραφικὸ ἔργο τὴν ποίηση καὶ τὴν τελειότητα τῆς μορφῆς, μπορούμε καλύτερα νὰ νιώσουμε τὸ ἰδιαιτέρο θέλημα τοῦ διηγηματικοῦ ἔργου τοῦ 'Εφταλιώτη καὶ νὰ μορφώσουμε γι' αὐτὸ σωστότερη κρίση.

Σταμάτησα περισσότερο στὶς «Νησιώτικες Ἱστορίες», γιατί μᾶς δείχνουν καλύτερα ὅλες του τίς ἀρετές, ὅλη του τὴν πλούσια ἀφηγηματικὴ φλέβα. Καὶ γιὰτὶ ἀκόμα, μὲ τίς «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου», ἀρχιμισμένες κιόλας ἀπὸ τὸ 1892, ὁ 'Εφταλιώτης—θὰ πῶ δυστυχῶς, καὶ τοῦτο τὸ δυστυχῶς θὰ τὸ δικαιολογήσω ἀργότερα—ὁ 'Εφταλιώτης φαίνεται σὰ νὰ γυρεῦν ἕναν καινούργιο δρόμο. Παράλληλα ὅμως δὲν παύει νὰ δουλεύῃ τὴν ἀφήγηση καὶ τίς ἀναμνήσεις τοῦ νησιοῦ του. Δημοσιεύει καινούργιες Νησιώτικες Ἱστορίες, ποὺ παρουσιάζονται τώρα τεχνικότερες στὴν ἀφήγηση καὶ βαθύτερες στὰ ψυχολογικά. Ὁ ἀφηγητὴς μὲ τὰ περιττὰ του πολλὰς φορὲς σχόλια ὑποχωρεῖ καὶ ἀφήνει μόνον τους τὰ γεγονότα νὰ δη-

11) «Παναθήναια» 23, 1912, 343 (μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς δεύτερης ἐκδόσεως τῶν «Νησιώτικων Ἱστοριῶν»).

12) Ὁ 'Αλκης Θρόλος, «Νέα Ἐστία» 12, 1932, 735. Γιὰ τὴν κριτικὴ αὐτὴ διαμαρτυρήθηκε ὁ Κ. Μ. Μιχαηλίδης, «Νέα Ἐστία», αὐτ. 882. Πρὸ δίκαια κρίνει τὸ ἔργο τοῦ 'Εφταλιώτη ὁ Κλ. Παράσχος, «Νέα Ἐστία», 9, 1931, 161, καταλήγοντας πὼς «δὲν ἀξίζει τὴ λησμονιά, στὴν ὁποία κοντεύει νὰ πέσῃ».

μιουργήσουν τὴν ἀτμόσφαιρα. (Ἐδῶ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ σημειωθῇ ὁ θαυμασιὸς «θάνατος τοῦ Τραμουντάνου».)

Κι' ὁ δρόμος αὐτὸς ὁδηγεῖ πάρα πέρα. Ὁ Ἑφταλιώτης εἶναι ἰδιοσυγκρασία ἀφηγηματικὴ ποὺ ἔχει τὴ δύναμη νὰ ὑψωθῇ πέρα ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἀναμνήσεις καὶ τὴ νοσταλγία τοῦ νησιοῦ σὲ μεγαλύτερες συνθέσεις. Μιὰ ἀληθινὴ ἱστορία κρητικὴ ποὺ τοῦ διηγήθηκε ὁ Πάλλης τοῦ δίνει ἀφορμὴ γιὰ ἓνα μεγάλο διήγημα ἀφηγηματικὸ (νουβέλα τὴ λέμε σήμερα) ποὺ εἶναι τὸ ἔργο του τὸ πιὸ ἀρτιο καὶ τὸ πιὸ τεχνικό. Ἡ «Μαζώχτρα» πρωτοδημοσιεύθηκε στὴν «Ἀκρόπολη» τοῦ Γαβριηλίδου στὰ 1899 καὶ βγήκε σὲ τόμο ἓνα χρόνο ἀργότερα.

Ἀντίθετα ἀπὸ τὶς «Νησιώτικες Ἱστορίες» ὅπου — ἀκόμα καὶ στίς καλύτερες — προβάλλει ἀνάγλυφος ἓνας μόνος τύπος, στὴ «Μαζώχτρα» κινιῶνται ἓνα πλῆθος χαρακτηριστικῶν διαφορετικῶν μεταξύ τους ποὺ πλέκουν ἀκριβῶς μὲ τὴν ἀντίθεσή τους τὸ δράμα. Αὐτὴ ἡ ἀπλὴ μαζώχτρα στὰ λιοστάσια, ἡ ὁμορφὴ Ἀσὴμω, ποὺ γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὴν προσβλημένη φιλοτιμία τῆς ἐφευρίσκει τὴν πιὸ δαιμονικὴ καταλαλιά, βάζει σὲ κίνηση ἀθελά τῆς ἓνα πλῆθος ἀνθρώπους ἀγαπημένους μεταξύ τους κι' εὐτυχισμένους ποὺ ὁμως φέρνουν ὁ ἓνας στὸν ἄλλον τὸ θάνατο καὶ τὴ συφορά. Προσταγμένος ἀπὸ τὸν ἀδερφό του τὸ Δημήτρη ὁ Μιχάλης θὰ σκοτώσῃ τὸν ἀγαπημένο του ξάδερφο τὸν Πανάγο, ὁ Δημήτρης γιὰ νὰ σκεπάσῃ τὰ πράματα θὰ σκοτώσῃ ἓναν Τούρκο, κι' ἀπὸ κεῖ θ' ἀνάψῃ τὸ κακὸ, κι' ἡ μιὰ ἢ «μπαλοτὲ» θ' ἀκολουθῇ τὴν ἄλλη. Πέρα ἀπὸ τοὺς χαρακτήρες, πέρα ἀπὸ τὴν ψυχολογία τῶν προσώπων, ὑπάρχει σ' ὄλο τὸ ἀφήγημα ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς μοίρας ποὺ τῆς εἶναι ὑποταγμένοι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ τοῦ κρητικοῦ χωριοῦ καὶ ποὺ δὲν μποροῦν, μὴν πού τὸ προσπαθοῦν, νὰ τῆς ξεφύγουν. Ἡ τραγωδία τῶν ἀνθρώπων ποὺ θέλουν νὰ γίνουν ἐλεύθεροι καὶ ὁμως τοὺς κρατᾶ δέσμιους καὶ σὰ μαγεμένους μιὰ ἀνώτερη κι' ἀνεξιχνίαστη δύναμη, σὰν τὴ παγωμένη ματιὰ καὶ τὴν ἀπάνθρωπη φωνὴ τοῦ Δημήτρη ποὺ κρατοῦσε μαγεμένον τὸ Μιχάλη τὴν ὥρα ποὺ τὸν πρόσταζε νὰ κάμῃ τὸ φονικό. Μιὰ μοίρα ποὺ ξαπολᾶ γιὰ τὸ κέφι τῆς τὰ στοιχεῖα τοῦ κακοῦ, καὶ ποὺ γίνονται στὰ χέρια τῆς ὄργανα τυφλά ἢ Μαζώχτρα, ὁ Δημήτρης, ὁ κόσμος ὅλος, γιὰ νὰ πνίξουν τὸ καλὸ ποὺ μάταια ἀγωνίζεται νὰ σωθῇ.

Ὅπως καὶ στίς «Νησιώτικες Ἱστορίες» ἀριστοτεχνικὴ εἶναι καὶ στὴ «Μαζώχτρα» ἡ περιγραφή τῆς ζωῆς τοῦ χωριοῦ. Εἶναι περιέργο πῶς ὁ Ἑφταλιώτης ποὺ δὲν πῆγε στὴν Κρήτη μπόρεσε ν' ἀποδώσῃ τόσο πιστὰ τὸ κρητικὸ χωριὸ — κάτι περισσότερο, ν' ἀποδώσῃ τὴν ἰδιαίτερη ψυχολογία του, τὸν ξεχωριστό του χαρακτήρα. Ἡ Μαζώχτρα δὲν εἶναι ἓνα ἀπλὸ ἠθογραφικὸ ἀφήγημα — μέσ' ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ τοῦ κρητικοῦ

χωριοῦ κατορθώνει νὰ συλλάβῃ βαθύτατες πτυχὲς τοῦ νεοελληνικοῦ χαρακτήρα.

Κι' ὅπως τὸ θέμα, ἔτσι καὶ ἡ ἀφήγησις καὶ ἡ γλώσσα εἶναι ἐδῶ τεχνικότερες ἀπὸ τὶς «Νησιώτικες Ἱστορίες». Ὁ συγγραφέας ἀφηγεῖται λιγότερο αὐθόρμητα, περισσότερο τεχνικά. Ζυγίζει τὶς περιγραφές του, ἀργοπορεῖ ἐπίτηδες (ὅπως στὸ πρῶτο κεφάλαιο, στὸ μάγεμα τοῦ μεσημεριοῦ) ἢ βιάζεται συνειδητὰ, σκαλίζει μ' ἐπιμέλεια γιὰ νὰ παρουσιάσῃ πιὸ ἀνάγλυφες τὶς μορφές του ἢ τὶς ψυχολογικὲς του καταστάσεις. Ἡ γλώσσα πάλι δὲν εἶναι ἡ ἀβίαστη, δροσερὴ καὶ ζωντανὴ τῶν παιδικῶν ἀναμνήσεων, ἀλλὰ πιὸ τεχνικὴ καὶ πιὸ ζυγισμένη κι' ἀκόμα πλουτισμένη μὲ καινότροπους γλωσσικοὺς συνδυασμοὺς καὶ ἐπίθετα ποὺ δὲν εἶναι τοῦ κοινοῦ δημοτικοῦ λόγου.

Ἡ «Μαζώχτρα» μᾶς δείχνει ὅλες τὶς ἀρετὲς τοῦ Ἑφταλιώτη ὅπως παρουσιάζονται στίς «Νησιώτικες Ἱστορίες», ἐξελιγμένες ὁμως τώρα καὶ ἐκμεταλλευμένες ὥστε νὰ φτάσουν σὲ μεγαλύτερη ἀπόδοση. Ἀπαντώντας τὸ 1907 στὸν Χρῆστο Βαρλέντη ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε ἓναν τόμο διηγήματα ὁ Ἑφταλιώτης ἔγραψε: ¹³⁾ «Εἶναι τώρα μερικὰ χρόνια ποὺ τ' ἀμέλησα τὰ ἔργα τῆς φαντασίας... Μὲ τράβαγε περισσότερο ἢ καθ' αὐτὸ ἱστορία μὲ τὰ χεροπιαστὰ τῆς γεγρονότα, καὶ μάλιστα τὰ δικά μας ποὺ σοῦ καίνε κομμάτι καὶ τὸ χέρι σὰν τὰ πιάνεις. Μοῦ φάνηκε λοιπὸ σὰ νὰ γύρεψες νὰ μοῦ θυμίσης πῶς ἀλλαξοπίστησα, πῶς ἄφησα τὰ παλιὰ τὰ εἶδωλα καὶ πῶς λάτρεψα νέους θεοὺς». Διαβάζοντας τὴ «Μαζώχτρα» βλέπουμε πῶς ἡ ἀφηγηματικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ Ἑφταλιώτη μποροῦσε ἀκόμα πολλὰ νὰ μᾶς προσφέρῃ. Καὶ συλλογιζόμεστε πῶς ἀληθινὰ ἴσως νὰ ἦταν κρίμα ποὺ ἀλλαξοπίστησε.

Γιατὶ κιόλας μὲ τὶς «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου», ὅπως εἶπαμε, ποὺ ἀρχίζουν νὰ δημοσιεύονται ἀπὸ τὰ 1892 καὶ βγαίνουν σὲ βιβλίον στὰ 1897, ὁ Ἑφταλιώτης δείχνει πῶς ἡ ἀπλὴ ἀφήγησις δὲν τὸν ἱκανοποιεῖ πιά. Ἄμεσα ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη νομίζει πῶς δὲν κάνει ἔτσι ἀόλυτα τὸ χρέος του πρὸς τὸ Ἔθνος. Τὸ περισσότερο μέρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι ἀκόμα σκλαβωμένο, στὴν πατρίδα βασιλεύει ἡ ἀμάθεια, ὁ σχολαστικισμὸς, ἡ μοιρολατρεία. Θέλει νὰ βοηθήσῃ τὸν τόπο του ἀμεσώτερα, τὸν πειράζουν ὅλα ὅσα συνηθίσασαμε νὰ ὀνομάζουμε φυλετικὰ ἐλαττώματα τοῦ Ρωμιοῦ. Καὶ θέλει νὰ τὰ διορθώσῃ, νὰ διδάξῃ μὲ τρόπο πιὸ ἄμεσο τὸ καλὸ. Ἡ λογοτεχνία εἶναι ἓνας δρόμος ἔμμεσος καὶ μακρινὸς γιὰ τὸ ξαναγέννημα ποὺ πιστεῖ πῶς ἔπρεπε νὰ φέρῃ τὸ δίδαγμα τοῦ Ψυχάρη· χρειάζεται ἓνας δρόμος πιὸ ἄμεσος καὶ πιὸ κοντινός: ἡ διδαχὴ, τὸ κήρυγμα. Ὅταν ὁμως καὶ τὸ κήρυγμα γίνεται κι' αὐτὸ

13) «Νουμάς» 5, 1907, 264.

μέ το μέσο τῆς λογοτεχνίας, καί τήν ἀμεση χρησιμότητα καταστρέφει καί ψευτίζει καί τήν ἀδολή λογοτεχνική προσφορά. Στίς Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου διακρίνονται καθαρά τὰ δυό αὐτά στοιχεῖα: ἡ διδαχή καί ἡ τέχνη. Κι' ἐνῶ ἡ διδαχή, τό κήρυγμα, δέν εἶναι οὔτε βαθύ, οὔτε ἐπαναστατικό (τό χτύπημα τῶν ἐλαττωμάτων τοῦ Ρωμοῦ καί τῆς μανίας τοῦ ξενικοῦ), ὅ,τι μᾶς συγκινεῖ περισσότερο εἶναι χωρίς ἀμφιβολία ἡ τέχνη, τό στοιχεῖο τό ἀφηγηματικό—οἱ ἱστορίες πού ὑφαίνονται μέσα στό ἔργο, ὅπως τῆς μικρῆς Λενιώς τοῦ Καλαφάτη πού τήν ἀρπαξαν οἱ Τούρκοι, τοῦ Μπράϊμη, τοῦ χριστιανοῦ πού τούρκεψε, τῆς θειᾶ Γιαννούλας πού σκότωσε μέ τό χέρι τῆς δυό Τούρκους πού τῆς ἀπειλοῦσαν τήν τιμή. Πέρα ἀπό τίς ἀτομικές περιπτώσεις καθρεφτίζεται κι' ἐδῶ ἡ ψυχολογία τοῦ τουρκοκρατημένου νησιοῦ, ἡ γενική κατάσταση τῆς κρυφῆς τραμάρας ὅπου ζοῦσε ὁ ἀλύτρωτος Ἑλληνισμός, καί οἱ ἀτομικοὶ ἥρωισμοὶ πού ἔμεναν κι' αὐτοὶ ἀπό τό φόβο ἀμνημόνευτοι.

Οἱ «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου» κυκλοφόρησαν τό 1897, λίγο πρὶν ἀπό τόν ἀτυχο πόλεμο. Ὁ Ἑφταλιώτης, πού τό βιβλίο του τό εἶχε ἐμπνεύσει φλογερός πατριωτισμός, αἰσθάνθηκε βαθιά τήν ἐθνική συμφορά. «Σάν καταστάλαξε ὁ τόπος μας ἀπό τή φουρτούνα πού τόν πλάκωσε τώρα καί τρία χρόνια — γράφει στά 1901 — δρεξη δέ μούμνησκε μήτε γιά στίχους μήτε γιά παραμύθια. Ἀμαρτία μάλιστα μού φαινότανε νά πονῆ ἀκόμα τό ἔθνος ἀπό τέτοια φοβερή συμφορά καί μεις νά τό νανουρίζουμε μέ τραγούδια ἀντίς νά μελετοῦμε τό τί πρέπει καί τί δέν πρέπει νά γίνῃ γιά νά μὴν ξανακολληθῆ σέ παρόμοια ταπείνωση· ἀμαρτία νά παίζουμε μέ τή φαντασία ἀντίς νά δουλεύουμε μέ τό νοῦ». Καί «ὁ νοῦς μας ζητοῦσε ἱστορία γιά νά μελετήσῃ καί νά νιώσῃ τό τί ἦταν, τί εἶναι καί τί μπορεῖ νά ξαναγίνῃ τό ἔθνος».

Ἔτσι γεννήθηκε ἡ «Ἱστορία τῆς Ρωμοσύνης», φυσική συνέχεια μετά τίς «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου». Σ' ἐποχές ἐθνικῶν συμφορῶν ὁ καλύτερος δρόμος εἶναι ὁ δρόμος τῆς αὐτοεπίγνωσης, ἡ βαθύτερη γνωριμιά μέ τόν ἑαυτό μας καί μέ τοῦ ἔθνους τὰ ἱστορικά. Ἀπό τή μελέτη ὅμως καί τή συλλογή ὡς τήν πραγμάτωση καί τήν ἐπιτυχία ἡ ἀπόσταση εἶναι μεγάλη. Γιά νά γράψῃ κανεῖς ἱστορία χρειάζονται ἄλλες προϋποθέσεις κι' ἄλλες ἱκανότητες. Ὁ Ἑφταλιώτης ἐπιχειροῦσε τό ἔργο διαθέτοντας μόνο τήν ἀφηγηματική του ἰδιοφυΐα καί τόν κριτικό ὀπλισμό πού εἶδαμε στίς «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου».

Τῆς «Ἱστορίας τῆς Ρωμοσύνης» δέ βγήκε παρὰ μόνο ἓνας τόμος πού περιέχει τήν ἀφήγηση τῶν γεγονότων ἀπό τόν μεγάλο Κωνσταντῖνο ὡς τό θάνατο τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ συγγραφέας τῆς μέ κάποια πικρία παρατηρεῖ κάπου ὅτι τοῦ ἔργου «μόνο ὁ

τίτλος διαβάστηκε, γιατί αὐτός μόνο κρίθηκε». Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ὁ τίτλος προκάλεσε τίς μεγαλύτερες διαμαρτυρίες. Σήμερα δέν τό συζητοῦμε πιά πῶς ἦταν ἀλήθεια ἀστοχος. Ἡ «Ρωμοσύνη» δέν μπορεῖ ν' ἀντικαταστήσῃ τήν «Ἑλλάδα», δέν εἶναι ὁρος ταυτόσημος μέ τό ἐλληνικός ἢ τό νεοελληνικός.

Ἀλλά καί τό βιβλίο τό ἴδιο δέν μποροῦμε νά ποῦμε πῶς ἦταν γέννημα καλῆς στιγμῆς. Βγήκε βέβαια ἀπό ἀγνή κι' ἀξιέπαινη πρόθεση κι' ἀπό θερμόν πατριωτισμό. Στάθηκε ὅμως ἀπό τήν πρώτη του ἐμφάνιση βιβλίο ἀποτυχημένο — γι' αὐτό δέν εἶχε καί συνέχεια. Μὲ ὅλες του τίς κάποιες σκόρπιες ἀφηγηματικές ἀρετές, δέν εἶναι ἔργο λογοτεχνικό καί δέν εἶναι καί ἔργο ἱστορικό, κι' ἀκόμα δέν εἶναι οὔτε ἐκλαϊκευτικό σύγγραμμα οὔτε σύγγραμμα ἐπιστημονικό. Ἡ ἀποτυχία του ὅμως δέν ὀφείλεται μόνο στήν ἀδυναμία τοῦ συγγραφέα, παρὰ καί σέ ὀρισμένες σφαιρῆς ἀρχές, κοινές στό πνεῦμα τοῦ πρώτου δημοτικισμοῦ, πού τό βιβλίο εἶναι σά νά τίς συμπυκνῶνῃ καί νά μᾶς τίς συνειδητοποιῇ.

Ἡ Ἱστορία τῆς Ρωμοσύνης, εἶπαμε, ἔμεινε στόν πρώτο τόμο. Ὁμως ὁ Ἑφταλιώτης ἐξακολουθοῦσε τίς ἱστορικές του μελέτες, δέν ξέρουμε μέ ποιά προοπτική. Τώρα τό ἐνδιαφέρον του συγκεντρώνεται στά χρόνια μετά τήν Ἀλωση ὡς τήν Ἐπανάσταση, στά χρόνια τὰ πιό κοντινά. Δημοσιεύει μερικές μελέτες μέ τόν τίτλο «Ἀπό τήν ἐθνική μας ἱστορία», καί τό 1908 μᾶς δίνει σέ πολλές συνέχειες στόν Νουμά ἓνα συνθετικότερο ἔργο μέ τόν τίτλο «Ἱστορικά Ξεγυμνώματα». Τὰ «Ἱστορικά Ξεγυμνώματα» δέν εἶναι καθαυτό ἱστορία, εἶναι κριτική τῆς ἱστορίας. Ὁ Ἑφταλιώτης ἀπό τή δική του σκοπιὰ κάνει κριτική τῆς ἐπίσημης ἱστοριογραφίας παίρνοντας γιά βάση τήν ἱστορία τοῦ Παπαρρηγόπουλου¹⁴). Τό ἔργο ἔχει περισσότερο φανερά τ' ἀδύνατα σημεῖα πού παρατηρήσαμε κίόλας. Ἐχει ὅλα τὰ ἐλαττώματα τῶν ἱστορικῶν ἔργων πού ξεκινοῦν μέ θεωρίες σχηματισμένες ἐκ τῶν προτέρων καί πού προβάλλουν τίς σύγχρονες ἀντιλήψεις σέ γεγονότα περασμένων ἐποχῶν χωρίς νά λογαριάζουν τίς ἱστορικές προϋποθέσεις καί τή δικαίωσή τους. Ὁ Ἑφταλιώτης κατηγορεῖ τοὺς μεγάλους διερμηνεῖς, ἄς ποῦμε γιά συνεργασία μέ τόν ἐχθρό, θεωρεῖ θλιβερό κατάντημα τὰ προνόμια πού ἔδωσε ὁ Μωάμεθ στά Πατριαρχεῖα, σφάλλεται στήν κρίση του γιά τοὺς λογίους πού ἔφυγαν μετά τήν Ἀλωση ἢ τοὺς «στρατιῶτες» πού ὑπηρετήσαν τή Δύση ἢ γιά τή σημασία πού εἶχε γιά τὰ ἐλληνικά πράγματα ἡ γαλλική Ἐπανάσταση καί ὁ Ναπολέον. Ὁ Ἑφταλιώτης δέν εἶναι ἄνθρωπος δίχως κρίση,

14) Δέν τόν ἀναφέρει πουθενά μέ τ' ὄνομα, ἐξακριβώνεται ὅμως ἀπό ὀρισμένες φράσεις τοῦ Παπαρρηγόπουλου πού παραθέτει αὐτοῦσιες ὁ Ἑφταλιώτης.

τοῦ λείπει ὅμως ἡ κρίση ἡ ἱστορική. Καί τὸ μεγαλύτερο ἐλάττωμα τῶν ἱστορικῶν τοῦ ἔργου εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο: ὅτι δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἱστορία ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ γιὰ τὰ περασμένα, παρὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ διδάξη τοὺς συγχρόνους του· γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἔχει ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτιστα προσόντα τοῦ ἱστορικοῦ, τὴν ψυχικὴ συμμετοχὴ στὰ ἱστορούμενα γεγονότα.

Τὰ «Ἱστορικά Ξεγυμνώματα» δείχνουν ἄλλωστε καὶ κάποια κούραση γεροντική. Ἦταν πιά ὁ Ἑφταλιώτης σχεδὸν ἐξήντα χρόνων κι' ἀπὸ καιρὸ εἶχε πάψει, φαίνεται, νὰ δημιουργῆ. Στὸν Νουμᾶ σπάνια δημοσιεύει πιά κάτι πρωτότυπο καὶ κυρίως ξανατυπώνει παλιὰ γραψίματα μὲ τὸν τίτλο «Ἀπὸ παλιὰ σεργιάρια». Ἦταν ἡ πολλὴ δουλειά, ἦταν τὰ γερατειὰ πού τὸν εἶχαν κουράσει; Κι' ὅμως στὰ 1914 καταπιάνεται μ' ἓνα μεγάλο ἔργο, νὰ μεταφράσῃ τὴν Ὀδύσεια. Ἦταν τότε ἐξήντα πέντε χρόνων· πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε πὼς ἦταν κάπως ἀργά.

Τὸ ἔργο τὸ δούλεψε ἐντατικὰ ἀπὸ τὰ 1914 ὡς τὰ 1923 πού πέθανε, καὶ δὲν πρόφτασε νὰ τὸ τελειώσῃ. Ὅπως γιὰ τὶς Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου τὸ πρότυπο εἶχε σταθῆ τὸ Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη, ἔτσι καὶ γιὰ τὴ μετάφραση τῆς Ὀδύσειας τὸ μεγάλο πρότυπο ἦταν ἡ Ἰλιάδα τοῦ Πάλλη. Ταίριαζε μάλιστα στὸν ἥρεμο καὶ γλυκὸ χαρακτήρα τοῦ Ἑφταλιώτη, στὸν ξενιτεμένο μὲ τὴ λαχτάρα τοῦ γυρισμοῦ, ἡ Ὀδύσεια, ὅπως ταίριαζε στοῦ Πάλλη τὴ μαχητικὴ ἰδιοσυγκρασία ὁ ἥρωικός κόσμος τῆς Ἰλιάδας.

Τὴν Ἰλιάδα τοῦ Πάλλη δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ τὴν κρίνουμε—τὴν ἔχει κρίνει ὁ καιρὸς. Δὲν μᾶς δίνει τὸν Ὀμηρο—ἢ μᾶλλον μᾶς δίνει τὸν Ὀμηρο ὅπως τὸν ἔβλεπαν οἱ ρωμαντικοὶ φιλόλογοι τῶν μέσων τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἓνα εἶδος δημοτικὸ τραγούδι τῆς ἐποχῆς—κάτι πού κανεὶς πιά δὲν τὸ πιστεύει σήμερα. Γι' αὐτὸ ζήτησε κι' ὁ Πάλλης νὰ τὸν ζωντανέψῃ μὲς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τὰ γλωσσικὰ καὶ τὰ πολιτιστικὰ πού τοῦ ἔδινε πλούσια τὸ δικό μας τραγούδι τὸ δημοτικὸ· ζήτησε νὰ κάμῃ τὸν Ὀμηρο δημοτικὸ τραγούδι. Ἄν ὅμως ἔτσι τὸ θεμέλιο τῆς μεταφραστικῆς του προσπάθειας ἀποδείχνηται σφαιρὸ, ἀναμφισβήτητη μένει ἡ μεγάλη τῆς ἀξία ἡ λογοτεχνικὴ καὶ ἡ ποιητικὴ. Ἡ μετάφραση τοῦ Πάλλη ἔχει νεῦρο, οἱ στίχοι του εἶναι σφιχτοδεμένοι καὶ μουσικοί, τὸ γλωσσικὸ του δαιμόνιο, κι' ἐκεῖ ἀκόμα πού φτάνει στίς ὑπερβολές, ἔχει καταπληκτικὴ πρωτοτυπία καὶ δύναμη. Ἡ Ἰλιάδα τοῦ Πάλλη, περισσότερο ἀπὸ μιὰ πετυχημένη μετάφραση, εἶναι, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ἓνα μνημεῖο τῆς πρώτης ἀγωνιζόμενης γενιᾶς τοῦ δημοτικισμοῦ—ἴσως τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ. Καὶ ὡς τέτοιο μνημεῖο εἶναι προορισμένο νὰ ζήσῃ¹⁵).

¹⁵ Βλ. γιὰ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὸ ἀρθρο μου Ἄλλεξαντρος Πάλλης, Θέματα τῆς λογοτεχνίας μας (Ἀθ., 1947).

Ἡ Ὀδύσεια τοῦ Ἑφταλιώτη ἔχει δλα τὰ ἐλαττώματα τῆς Ἰλιάδας τοῦ Πάλλη δίχως τὰ προτερήματά της. Εἶναι μιὰ καθυστερημένη ἐπιβίωση τῆς ρωμαντικῆς ἀντίληψης τοῦ ἔπους - δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, μιὰ προσαρμογὴ στὸ δικό μας τὸ τραγούδι, δίχως ὅμως τὴν πρωτοτυπία καὶ τὴν τόλμη τοῦ Πάλλη. Πολλοὶ τὴν ἐπαίνεσαν τὴ μετάφραση καὶ τόνισαν τὴν καθαρὴ καὶ τὴ στρωτὴ τῆς δημοτικῆς. Ἀλλὰ τὸ ἐλάττωμα τῆς μετάφρασης εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο, ὅτι ἡ γλῶσσα της εἶναι πολὺ στρωτὴ, πολὺ οἰκεία, πολὺ κοντὰ στὴν καθημερινὴ κουβέντα, καὶ γι' αὐτὸ πολὺ λίγο ποιητικὴ. Λείπει τὸ νεῦρο, ὁ ζωντανὸς παλμός, πούθενά δὲ θὰ μᾶς σταματήσῃ μιὰ «ἀρμάδα ἀναφρυδῶ-πλωρῆ» ἢ μιὰ «πικραρχοντογεννήτρα» ὅπως στὸν Πάλλη. Ἀκόμα καὶ οἱ γλωσσικὲς ὑπερβολές ἐνοχλοῦν περισσότερο καὶ δὲν ξαφνιάζουν μὲ τὴν πρωτοτυπία τους. Τὸ ὕφος εἶναι πολὺ ἱσοπεδωμένο καὶ κάπως πεζό. Ἀπὸ τὴν πιστότερη ἀπόδοση πού θὰ διατηροῦσε τὴν ἀρχαϊκὴ χάρη τοῦ πρωτοτύπου προτιμᾷ τὴν ἱσοπέδωση μὲ ἐκφράσεις δηθεν πιὸ δημοτικῆς. Δίπλα τῆς ἢ παλιότερη μετάφραση τοῦ Πολυλά, καὶ μ' ὅλη τῆς τὴν κάποια γλωσσικὴ δυσκαμψία, ἔχει πολὺ περισσότερη εὐγένεια, ποιητικὴ αἴσθησις καὶ ρυθμὸ.

Ἀλλὰ ἂς ἀφήσουμε τὴν «Ὀδύσεια», ἂς ἀφήσουμε καὶ τὰ «Ἱστορικά Ξεγυμνώματα» καὶ τὴν «Ἱστορία τῆς Ρωμιοσύνης», ἀκόμα καὶ τὶς «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου»—κι' ἂς μείνουμε στὰ καθαυτὰ ἀφηγηματικὰ ἔργα τοῦ Ἑφταλιώτη, στίς «Νησιώτικες Ἱστορίες» του, στὴ μοναδικὴ του «Μαζώχτρα»—κι' ἂς συμπληρώσουμε τὴν ἐντύπωση μὲ τὰ καλύτερα κομμάτια τοῦ λυρικοῦ τοῦ λόγου: μὲ τὰ «Τραγούδια ξενιτευμένου» καὶ μὲ τὰ «Σονέτα». Ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀρχηγούς τοῦ πρώτου δημοτικισμοῦ ὁ Ἑφταλιώτης εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ὁ περισσότερο λογοτεχνικός. Κι' ἀκόμα ἐκεῖνος πού περισσότερο ταιριάζει μέσα στὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς του—θᾶλεγα καὶ γι' αὐτὸ ὁ πιὸ φυσικός, ὁ πιὸ γνήσιος. Κι' ὁ Ψυχάρης ἔχει χαρίσματα λογοτεχνικὰ—εἶναι ἴσως ἐκεῖνος πού κατέχει καλύτερ' ἀπὸ κά ε ἄλλον τὸ μυστικὸ τοῦ ρυθμικοῦ πεζοῦ λόγου· κι' ἂν δὲν εἶχαμε μερικὲς σελίδες τοῦ Ταξιδιοῦ ἢ ὀρισμένα ἐξοχα κομμάτια γεμάτα λυρισμὸ ἀπὸ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ «Ὀνειρο τοῦ Γιαννίρη», θ' ἀρκοῦσε καὶ μόνο τὸ θαυμάσιο ἐπίγραμμα τοῦ τάφου του γιὰ νὰ τὸ διαπιστώσουμε. Ὅμως τὰ μυθιστορήματά του—σάν ἐξῶ ἀπὸ τὸν καιρὸ τους, καὶ μὲ τὸν τόπο χωρὶς καμιὰ ἐπαφή (περιττὸ βέβαια νὰ τὸ πῶ πὼς δὲν ἐννοῶ μ' αὐτὸ τὴν ἔλλειψη τοῦ θέματος τοῦ ἑλληνικοῦ). Ὑστερ' ἀπὸ τ' «Ὀνειρο τοῦ Γιαννίρη» πού τὸ σώζει ἡ θερμὴ ἐρωτικὴ πνοὴ τοῦ δευτέρου μέρους, μὲ τ' ἀπανωτὰ του μυθιστορήματα ὁ Ψυχάρης ἔχουμε τὴν ἐντύπωση σὰ νὰ δουλεύῃ στὸ κενό. «Ζωὴ κι' ἀγάπη στὴ μονα-

ξιά», «Ἀγνή», «Τὰ δυὸ ἀδέρφια»—μιὰ γραμμὴ ποὺ ὀλοένα πέφτει. Τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ Ψυχάρη—μποροῦμε τώρα νὰ τ' ὁμολογήσουμε—δὲ ριζώνει στὸ χῶμα τὸ ἑλληνικόν. Ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲ σήκωνε ἀκόμα τὸ μυθιστόρημα τὸ ψυχολογικόν. Ὅ,τι ζητοῦσε ἦταν τὸ σύντομο διήγημα τὸ ἠθογραφικόν—σ' αὐτὸ δοῦλεψαν κι' οἱ πιὸ ἀντιπροσωπευτικοὶ πεζογράφοι τῆς ἐποχῆς. Καὶ εἶναι θαυμαστὸ πῶς ὁ Ἑφταλιώτης, χρόνια ξεγιτεμένος, βρίσκειται ἀμέσως, σάν ἀπὸ ἑνωτικὸ στὸ ἴδιο κλίμα, καὶ εἶναι τὰ ἔργα του—σὰ νὰ ἔχουν βλαστήσει αὐτόματα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, τὴν πραγματικότητά τῆς λογοτεχνικῆς σὲ μιὰ ὀρισμένη στιγμή τῆς ἱστορίας τῆς.

Γι' αὐτὸ, καὶ ἀπὸ τὸ ἔργο του τὸ ποιητικόν—μολονότι καὶ τὰ τραγούδια του καὶ τὰ σονέτα του ἔχουν, ὅπως εἶδαμε, καὶ χάρη κι' ἀλαφράδα καὶ βαθύτερον λυρισμὸ—σημαντικότερο εἶναι τὸ ἔργο του τὸ πεζογραφικόν, τὸ ἀφηγηματικόν. Ἀπὸ τὰ διηγήματά του, ἀπὸ τὰ σύντομα παραμύθια τοῦ χωριοῦ, τίς «Νησιώτικες Ἱστορίες», τὰ τεχνικότερα συθέματα ὅπως ἡ «Μαζώχτρα», ἀναβρῦζει μιὰ γοητεία ἀφηγηματικὴ καὶ ἀκτινοβολεῖ ἕνα ἀνώτερο ἦθος γλυκύτητας καὶ καλοσύνης. Ἐνα ἦθος ποὺ ταιριάζει—καθὼς μᾶς τονε περιγράφουν οἱ βιογράφοι του¹⁶⁾—καὶ μὲ τὸν δικό του τὸν ἥρεμο καὶ τὸν γλυκὸ τὸ χαρακτήρα.

16) *Ἐξω ἀπὸ τίς ἐργασίες τοῦ Κ. Μ. Μιχαηλίδη ποὺ ἀναφέρθηκαν, βλ. καὶ τίς ἀξιολογές ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ἀναμνήσεις τῆς συγγένισσάς του Εὐτέρπης Κέπετζη, Σημειώματα τῆς Ἑφταλιώτης, «Νουμάς» 20, 1923, 519-521, καὶ κυρίως τὸ βιβλιαράκι τῆς: Εὐτέρπης Σ. Κέπετζη (Πόλης Σταύρου), Μὲ τὸν Ἑφταλιώτη (Σελίδες, γράμματα, στίχοι ἀνέκδοτοι) Ἰ.Αθ. 1938.

ἀλλὰ καὶ ποὺ ταιριάζει—κι' αὐτὸ εἶναι βέβαια σημαντικότερο—μὲ τὸν χαρακτήρα γενικὰ τὸν νησιώτικο, τὸν αἰγαιοπελαγίτικο. Δίπλα στοῦ Ψυχάρη τὴν ἠγετικὴ φυσιογνωμία καὶ στοῦ Πάλλη τὴ δωρικὴ ἠπειρώτικη προσωπικότητα, ξεχύνει ὁ Ἑφταλιώτης παντοῦ τὴ γλυκύτητα καὶ τὴ χάρη τῆς ἰωνικῆς του πατρίδας. Καὶ τὸ ἦθος αὐτὸ τῆς γλυκύτητας καὶ τῆς καλοσύνης ἔχει τὸ χάρισμα νὰ τὸ ζωντανεύη μὲ τὴν τέχνη του: μὲ τὴ δύναμη τὴν ἀφηγηματικὴ καὶ μὲ τὸ τέλειο μεταχείρισμα τῆς γλώσσας. Ἀνάμεσα στοὺς πρώτους δημοτικιστὲς λογοτέχνες ποὺ ἤξεραν ὅλοι νὰ γράψουν τὴ γλώσσα μὲ χυμὸ καὶ μὲ ζωντάνια, ξεχωρίζει ὁ Ἑφταλιώτης μὲ τὴ λεπτὴ γλωσσικὴ του αἴσθησι. «Ποιὸς ἔγραψε τὰ ρωμαϊκά μὲ πιὸ μεγάλη φυσικὰδα, μὲ φρεσκὰδα πιὸ αὐγερινή;» ἔγραφε πάλι ὁ Ψυχάρης¹⁷⁾. Στὴν ἐποχὴ μας ὅπου κιντυνεύει νὰ ἐπικρατήσῃ στὴ λογοτεχνία ἡ γκριζὰ καὶ ἀχρωμὴ νεοδημοτικὴ τῶν πόλεων, μόνο νὰ ὠφεληθοῦμε ἔχουμε ἀν παίρνομε νὰ ξαναδιαβάσουμε παρόμοια γλωσσικὰ πρότυπα.

Ἄδικα λησμονημένος καὶ παραγνωρισμένος σήμερα, ὁ Ἑφταλιώτης εἶναι, καθὼς πιστεύω καὶ καθὼς προσπάθησα τὴν ὥρα τούτη νὰ σὰς δείξω, μιὰ δύναμη λογοτεχνικὴ ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικὲς τῶν γραμμάτων μας. Μέσα στὴ νεώτερη λογοτεχνίᾳ τὴν ἀνανεωμένη ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη, ἡ θέση ποὺ τοῦ ἀνήκει εἶναι μιὰ θέση ξεχωριστὴ. Ἄς εὐχηθοῦμε ἡ ἐπέτειος τῶν ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τὴ γέννησή του νὰ γίνῃ καὶ ἡ ἀφορμὴ νὰ κερδίσῃ ξανά τὴν τιμητικὴ αὐτὴ θέση ποὺ τοῦ ταιριάζει.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

17) Νουμάς 20, 1923, 465.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΡΓΥΡΗ ΕΦΤΑΛΙΩΤΗ

Α' ΤΥΠΩΜΕΝΑ ΣΕ ΤΟΜΟΥΣ

- Νησιώτικες Ιστορίες*, 1894 (έκδοσις 'Εστίας). Δεύτερη έκδοση: 1911 (στό εξώφυλλο 1912) (Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη) (με «Νησιώτικες Ιστορίες που δέ φανήκανε στην πρώτη έκδοση»). (ΝΙ).
- Φυλλάδες του Γεροδήμου*, 1897 (έκ του τυπογραφείου της 'Εστίας). Δεύτερη έκδοση: *Φυλλάδες του Γεροδήμου ξανατυπωμένες*. Γραφεία του Νομού 1909. (ΦΓ).
- Η Μαζώχια κι' άλλες Ιστορίες*. 'Ο Βουρκόλακας, δράμα. 1900 (Τυπογραφείο της 'Εστίας). (ΜΖ).
- Ιστορία της Ρωμιοσύνης*. Πρώτος τόμος. 1901 (Τυπογραφείο της 'Εστίας). (ΙΡ).
- Παλιοί Σκοποί*, 1909 (Τυπογραφείο «'Εστία»). (ΠΣ).
- Εκλεχτές Σελίδες*, ταχτοποιημένες και φροντισμένες από τον Δ. Π. Ταγκόπουλο. 1921 (έκδοση 'Αθηναϊκού Βιβλιοπωλείου).
- Argiris Eftaliotis, *Le Chant de la Vie, Sonnets*. Essai de Traduction du grec par M. Valsa. Paris 1929.
- Αργύρη 'Εφταλιώτη*, *Ομήρου 'Οδύσσεια*, 1932 (Βιβλιοπωλείον της 'Εστίας).
- Γ. Βαλέτα, *Τὰ νέα λεσβιακά γράμματα*. Θ'. Τὰ «Τραγούδια ξεριτευμένου» του 'Εφταλιώτη. Κριτικό μελέτημα. Μυτιλήνη, τυπογραφ. Πρωινή, 1937.
- Αγάπης Λόγια* (Σονέττα). Κριτική επιμέλεια και πρόλογος Γ. Βαλέτα. Μυτιλήνη 1938 (έκδοση Π. Τσιβιλῆ) (Λεσβιακή Βιβλιοθήκη αρ. 3).

Β' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΑ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

α) Πεζά.

- Επιστολή εκ Βουβάης*, π. 'Εστία 28, 1889, 156.
- Εν' ἀληθινὸ παραμύθι*, π. 'Εστία 28, 1889, 253 (=ΝΙ).
- Ὁ καπετάν Γιώργης*, π. 'Εστία 28, 1889, 325 (=ΝΙ).
- Τὰ ὀνόματά μας*, π. 'Εστία 1890 α' ἔξαμ. 42.
- Τὰ τραγούδια μας*, π. 'Εστία 1890 α' ἔξαμ. 156.
- Ὁ παπα Σωφρόνιος*, π. 'Εστία 1890 α' ἔξαμ. 198 (=ΝΙ).
- Ἡ Κεϋλάνη*, π. 'Εστία 1890 α' ἔξαμ. 273.
- Ἡ Στραβοκώσταινα*, π. 'Εστία 1890 β' ἔξαμ. 33 (=ΝΙ).

(*) Ἡ βιβλιογραφία αὐτὴ κάθε ἄλλο παρά ἔχει τὴν ἀξίωση πὼς εἶναι πλήρης. Συγκεντρώνει ὅμως ὅσα δημοσίευσεν κατὰ καιροὺς ὁ 'Εφταλιώτης στὰ πρὸ γνωστά περιοδικὰ ἀπὸ τὰ 1889 ἔκτου παρουσιάζεται στὴ φιλολογικὴ ζωὴ ὡς τὸ θάνατό του. (Γιὰ μερικὰ προηγούμενά του δημοσιεύματα βλ. τὸ ἀρθρο πού δημοσιεύεται στὸ ἴδιο τεύχος).

- Μαρίνος Κοντάρης*, π. 'Εστία 1890 β' ἔξαμ. 97 (=ΝΙ).
- Ἐνας πατριώτης τῆς περασμένης γενιᾶς*, π. 'Εστία 1890 β' ἔξαμ. 149, 167.
- Ζάνος Χαρίσης*, π. 'Εστία 1891 α' ἔξαμ. 3-19-37 (=ΝΙ).
- Παραμύθια τοῦ χωριοῦ*. *Ἡ ἀγάπη μου*, π. 'Εστία 1891 β' ἔξαμ. 224 (ὑπογρ. Τάσος Καλογιάννος) (=ΝΙ).
- Παραμύθια τοῦ χωριοῦ*. *Ἡ χαροκαμένη*, π. 'Εστία 1891 β' ἔξαμ. 318 (ὑπογρ. Τάσος Καλογιάννος) (=ΝΙ).
- Παραμύθια τοῦ χωριοῦ*. *Ἡ Ἀγγέλিকা*, π. 'Εστία 1891 β' ἔξαμ. 361 (ὑπογρ. Τάσος Καλογιάννος) (=ΝΙ).
- Παραμύθια τοῦ χωριοῦ*. *Τὸ φάντασμα*, π. 'Εστία 1892 α' ἔξαμ. 33 (ὑπογρ. Τάσος Καλογιάννος).
- Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου*, π. 'Εστία 1892 α' ἔξαμ. 177 κ. ἑ. (Δημοσιεύεται σὲ πολλὰς συνέχειες ὅλη ἢ πρώτη Φυλλάδα. Χωρὶς ὑπογραφή).
- (*Ὅλα τὰ ἐπόμενα ὡς τὸν «Κουτοζαφίρη» με τὸν γενικὸ τίτλο «Παραμύθια με λίγα λόγια» καὶ ὑπογραφή Α. ἢ Α. Ε.*):
- Ὁ γέρο θάναος*, π. 'Εστία 1893 α' ἔξαμ. 380 (Α.) (=ΝΙ).
- Ὁ βουβός*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 61 (Α.) (=ΝΙ).
- Ὁ μπάραμπ' Ἀναστασίας*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 156 (Α.) (=ΝΙ).
- Ἡ τρελλή*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 163 (Α.) (=ΝΙ).
- Ἡ τρομάρα τοῦ Σέργιου*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 212 (Α.) (=ΝΙ).
- Ἡ βαρκοῦλα*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 238 (Α.) (=ΝΙ).
- Ὁ Παρασκευᾶς κ' ἡ κόρη του*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 248 (Α.) (=ΝΙ).
- Φωτιά*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 308 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Ὁ θησαυρός*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 325 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Κρυφὴ ἀγάπη*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 350 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Ἀντρόγυνο γιὰ πάντα*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 372 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Ὁ Μιμῆς*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 389 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Ἡ βασιλόπιτα τοῦ Βαγγέλη*, π. 'Εστία 1893 β' ἔξαμ. 410 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Τὸ βοσκόπουλο*, π. 'Εστία 1894, 21 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Ἡ Διαμάντω*, π. 'Εστία 1894, 75 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Ὁ Κουτοζαφίρης*, π. 'Εστία 1894, 165 (Α. Ε.) (=ΝΙ).
- Τὸ βιολοντσέλο*, π. 'Εστία 1894, 412 (Α. Ε.)

- Λόγια χαμένα, π. Ἑστία 1894, 154 (Α. Ε.) [γιά τή μίμηση, γράμμα].
- Μαργαρίτα Στέφα, π. Ἑστία 1894, 237 (Α.Ε.) [κριτική γιά τὸ μυθιστόρημα τοῦ Γρ. Ξενοπούλου].
- Βουρκόλακας, π. Ἑστία 1894, 436. 449. 469 (=Μζ).
- Ἀπὸ τὶς Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου. Ἐνας βασιλιάς χωριάτικα ντυμένος. Νέα Ἑλλάς, Ἡμερολόγιον Δροσίνη-Κασδόνη 1, 1894, 157 (ὑπογρ. Γεροδήμος).
- Λόγια ξενιτεμένου. Τὸ τριαντάφυλλο, ἔφ. Ἑστία 7 Ἀπρ. 1894 (= Σαράντα χρόνια δημοσιογραφικῆς ζωῆς. Πανηγυρικὸν Λεύκωμα τῆς Ἑστίας διὰ τὴν 40ετηρίδα τῆς, Ἀθ. σ. 9).
- Μεσάνυχτα, π. Ἑστία 1895, 30.
- Παραμύθια μὲ λίγα λόγια. Ἡ ψυχοπαίδα τοῦ κύρ Ζαχαρία, π. Ἑστία 1895, 83.
- Πεζὰ ποιήματα. Δυὸ εἰκόνες, π. Ἑστία 1895, 102.
- Μερμηγκοφωλιά, π. Ἑστία 1895, 107.
- Ἐνα τραγούδι τοῦ Δροσίνη, π. Ἑστία 1895, 39 (Α.Ε.).
- Ὁ Παναγῆς Καλογιάννης, ἀπόσπασμα «Φυλλάδων Γεροδήμου», Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον Σκόκου 1896, 200.
- Χαρά ἀνίκητη, Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον Σκόκου 1897, 49 (=Μζ, ΝΙ).
- Καλλιτσα (Κρητικὴ ἱστορία), Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον Σκόκου 1898, 92 (=Μζ).
- Γράμμα του στὸν Κ. Χατζόπουλο γιά τὴν «Τέχνη», π. Τέχνη 1, 1898/99. 60.
- Μαριγίτσα, κρητικὸ διήγημα, π. Τέχνη 1, 1898/99, 87 (=Μζ).
- Μαζώχτρα, ἔφ. Ἀκρόπολις 21 Ἀπρ.—1 Μαΐου 1899 (=Μζ).
- Ἀληθινὴ καὶ ψεύτικη τέχνη, ἔφ. Τὸ Ἄστυ 21 Ἰουλ. 1899 [γιά τὴ μίμηση στὴν τέχνη καὶ τὸν «Ἰψενογερμανισμό» τοῦ κύκλου τῆς «Τέχνης». Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀπάντησε ὁ Κ. Παλαμᾶς, ἔφ. Ἄστυ 9 Αὐγ. καὶ ἔφ. Ἀκρόπολις 29 καὶ 30 Αὐγ. 1899.—Βιβλιογρ. Κατοίμπαλη ἀρ. 661, 662—Ἀπαντᾷ ὁ Ἑφταλιώτης μὲ τὸ ἐπόμενο ἄρθρο:]
- Ἀληθινὴ τέχνη καὶ ψεύτικη τέχνη, ἔφ. Ἀκρόπολις 10 Νοεμ. 1899.
- Ἡ λαχτάρα τοῦ γέρο Ἀνέστη, π. Ἐθνικὴ Ἀγωγή 2, 1899, 141 (=Μζ, ΝΙ²).
- Τὸ νησι τῆς Μυτιλήνης, π. Ἐθνικὴ Ἀγωγή 2, 1899, 329 [μετάφραση ξένου ἄρθρου]
- Τ' ἀντροκόριτσο, π. Ἐθνικὴ Ἀγωγή 3, 1900, 58 (=ΝΙ²).
- Δυὸ ἀδερφάδες, π. Ἐθνικὴ Ἀγωγή 3, 1900, 117 (=ΝΙ²).
- Ἀριστίωνας καὶ Σύλλας, π. Ἐθνικὴ Ἀγωγή 4, 1901, 220 (ΣτΔ.: ἀπὸ τὸν πρῶτον τόμον τῆς Ἱστορίας τῆς Ρωμοσύνης).
- Λουκᾶς Νοταρᾶς, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 45.
- Ἀπὸ τὴν ἔθνικὴ μας ἱστορία: Οἱ δυὸ πρῶτες ἡρωίδες τῆς Ρωμοσύνης, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 54.
- Ἀπὸ τὴν ἔθνικὴ μας ἱστορία. Παιδομάζωμα, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀριθ. 61.
- Ὁ γυναικόκοσμος. Τὸ Ὀμήρειον Παρθεναγωγεῖον, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀριθ. 65.
- Ἀπὸ τὴν ἔθνικὴ μας ἱστορία. Φαναριῶτες καὶ Ἀρβανίτες, π. Νουμᾶς 1, 1903 ἀρ. 70.
- Ἡ στατιστικὴ τῆς παιδείας, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 73.
- Μαργαριτάρια ἀπὸ τὴν «Πρωϊά», π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 77.
- Ἐνα προφητικὸ ὄνειρο, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 79.
- Ἀβγερινὸς καὶ Πούλια, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 86 (Α. Ε.) [Σχετικὸ μὲ τὴ φάρσα τοῦ Πολ. Δημητρακόπουλου μὲ τὴν ἀκροστιχίδα «Ὡ τῆς μαλλιαρῆς παραφροσύνης σας»].
- Οἱ μαλλιαροί, π. Νουμᾶς 2, 1904, 89 (Α.Ε.).
- Οἱ δυὸ φίλοι, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 100, (διήγημα).
- Τὸ Νιόκαστρο τῆς Ἀγγλίας, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 107 (γράμμα, ὑπογρ. Α. Ε.).
- Ἐνα βορεινὸ ἀγριονήσι, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 112 (γράμμα, ὑπογρ. Α.Ε.).
- Τὸ «Ἐκθετο» καὶ οἱ κριτικοὶ του, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 118 [γιά τὸ δράμα τοῦ Ζ. Φυτίλη].
- Παιδιακίστιες Σκηνές, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 122 (Α. Ε.) [Φλωρεντίας Φουντουκλή, Ἐμμετροὶ παιδικαὶ σκηναί].
- Γράμματα ξενιτεμένου, α'—γ', π. Νουμᾶς 3, 1905, ἀρ. 166, 168, 171.
- Ὁ διαγωνισμὸς τοῦ «Νουμᾶ», Ρωμαίικα ἀναγνωσματάρια. Ἡ κρίση τῆς Ἐπιτροπῆς, π. Νουμᾶς 4, 1906, ἀρ. 197 [Ἡ Ἐπιτροπὴ, Ψυχάρης, Πάλλης, Ἑφταλιώτης].
- Διάλογος, π. Νουμᾶς 4, 1906, ἀρ. 206 (Α.Ε.).
- Διαβάζουμε ἢ δὲ διαβάζουμε, π. Νουμᾶς 4, 1906, ἀρ. 211 [Ἀπάντηση στὴν ἔρευνα τοῦ π. «Παναθήναια», ἀνατύπωση ἀπὸ ἐκεῖ].
- Οἱ Πολίτες καὶ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, π. Νουμᾶς 5, 1907 ἀρ. 238 (Α. Ε.).
- Ὁ θάνατος τοῦ Βερναρδάκη, π. Νουμᾶς 5, 1907 ἀρ. 239 (γράμμα, ὑπογρ. Α.Ε.).
- Γιά τὴν «Παγὰ Λαλέουσα», π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 248 [Σύντομο γράμμα πρὸς τὸν Παῦλο Νιρβάνη].
- Ὁ «Προσκυνητῆς», π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 251 [Γράμμα πρὸς Ἡλ. Βουτιερῆ].
- Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα στὴν Πρίγκηπο, π. Νουμᾶς 5, 1907, 262.
- Ἐνας πρόλογος, π. Νουμᾶς 5, 1907, 264 [Πρόλογος στὸ «Δόξα καὶ τιμὴ», διηγήματα Χρ. Βαρλέντη, Ἀθ. 1907].
- Ἀπὸ παλιὰ σεργάρια. Ὁ στίχος (1894), π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 267.
- Ἀπὸ παλιὰ σεργάρια. Ὁ ἀνήφορος τοῦ τεχνίτη (1896), π. Νουμᾶς 5, 1907, 268.
- Σανατυπώματα. Ὁ ἄσπρος, π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 270 (=ΝΙ²).
- Ἀπὸ παλιὰ σεργάρια. Τὰ καλά τοῦ χωριοῦ (1894), π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 274.
- Τὸ γλωσσικὸ κληροδότημα, π. Νουμᾶς 6, 1908, ἀρ. 277 (γράμμα ὑπογρ. Α. Ε.) [Γιά Σεβαστοπούλειο διαγωνισμό].
- Ἀπὸ παλιὰ σεργάρια. Ἡ ξένη (πεζὸ ποίημα), π. Νουμᾶς 6, 1908, ἀρ. 278.

- Ἀπό παλιά σεργάρια. Τ' ἀντροκόρισσο, π. Νουμᾶς 6, 1908. ἀρ. 279. Περβ. ἀν. : Ἐθν. Ἀγωγή 3, 1900, 58 (=ΝΙ²).
- Ἱστορικά ξεγυμνώματα, π. Νουμᾶς 6, 1908 ἀρ. 280—304.
- Γράμμα πρὸς Δ. Π. Ταγκόπουλο γιὰ τὶς «Ἀλυσίδες», π. Νουμᾶς 6, 1908, ἀρ. 285.
- Γράμμα γιὰ τὸν Ταμπούρα καὶ Κόπανο τοῦ Πάλλη, π. Νουμᾶς 6, 1908, ἀρ. 291.
- Γιὰ τὴ «Μεγάλη Αὔρα», π. Νουμᾶς 6, 1908, ἀρ. 321 [Γράμμα πρὸς Σ. Σκίπη].
- Στοῦ φίλου πού ὄνομα δὲν τοῦ βροῖσκω (Ἀπὸ τὶς «Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου») (1896) π. Νουμᾶς 7, 1909, ἀρ. 342.
- Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου, π. Νουμᾶς 7, 1909, ἀρ. 352—371. 8, 1910, 373—397 [Ξανατύπωμα].
- Ὀνειρο, π. Νουμᾶς 7, 1909, ἀρ. 364 (Α.Ε.).
- Ἡ ζωὴ μου, π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 374.
- Γράμμα στὴ «Φοιτητικὴ Συντροφιά», π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 383.
- Γράμμα γιὰ τὸν «Ἀπέθαντο» [τοῦ Σ. Σκίπη], π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 384.
- Ἀπό παλιά σεργάρια. Τὸ παραμῦθι τῆς κοκκαλιάρας, π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 386.
- Σπασμένο βιολί, π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 389 [Κριτικὴ γιὰ Π. Σ. Δέλτα, Πόνος τοῦ παιδιοῦ καὶ ἀνάλυση].
- Κουβέντες. Παραδιαβάζουμε, π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 410.
- Κουβέντες. Ὑγιεινὴ, π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 411.
- Κουβέντες. Ὑψιλομανία, π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 413.
- Ἡ καινούργια πολιτικὴ τῆς μισορωμαϊκῆς, π. Νουμᾶς 9, 1911, 4 [Γιὰ τὴ μιχτή].
- Κουβέντες (ὑπογρ. Α. Ε.). Ὅχι δὲν μποροῦσε νὰ πεῖ, π. Νουμᾶς 9, 1915, 4.
- Κουβέντες. Φιλολογικὰ ξεγλιστρήματα σ. 87.
- Κουβέντες. Ὁ Μιστριώτης καὶ μιὰ Ρωμιοπούλα σ. 123 [γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Οὐγκώ ἀπὸ τὴν Ε. Ἐλευθεριάδη, δημοσιευμένη αὐτ. σ. 65].
- Κουβέντες. Ὁ κ. Μιχαὴλ Κέπετζης καὶ τὰ γλωσσικά σ. 179.
- Κουβέντες. Ἡ περιγραφὴ σ. 698.
- Ἡ εὐτυχία. Ἀπὸ τὸ λεύκωμα τῆς Μυριέλλας-Μοιρίτας, π. Νουμᾶς 9, 1911, 72.
- Ἐνα μαργαριτάρι καθαρευουσιάνικο, π. Νουμᾶς 9, 1911, 183 (Α.Ε.).
- Τὸ μυθιστόρημα, π. Νουμᾶς 9, 1911, 662 (Α.Ε.) [Ἀνάγκη νὰ γραφεῖ μυθιστόρημα].
- Γράμμα γιὰ τὴ δεκαετηρίδα τοῦ «Νουμᾶ», π. Νουμᾶς 10, 1912, 7.
- Κουβέντες. (Α. Ε.), π. Νουμᾶς 10, 1912 :
Παιδικίσια χαρὰ καὶ λύπη σ. 23.
Πολιτικά σ. 49.
Ὁ Πειραιᾶς σ. 83.
Τ' ὄμορφο καὶ τὸ χεῖσιμο σ. 97.
Μερικά γιὰ τὴν πρόοδο τῆς Ἰδέας σ. 147.
- Ἀραβικὸ γλωσσικὸ ζήτημα, π. Νουμᾶς 11, 1913, 5 (Α.Ε.).
- , π. Νουμᾶς 11, 1913, 187 [Ἀνατύπωση ἀπὸ ἐφ. Λέσβο Μυτιλήνης 18 Σεπτεμβρίου 1913].
- Ἐνα γράμμα τοῦ Ἀργύρη Ἑφταλιώτη, π. Γράμματα Ἀλεξάνδρειας 2, 1913/4, 304.
- Οἱ «Πρόξες», π. Νουμᾶς 13, 1915, 232 [γράμμα στὸν Π. Δ. Ταγκόπουλο].
- Ἐνας βασιλιάς χωριάτικα ντυμένος, π. Νουμᾶς 17, 1920, 337 [Ἀνατύπωση ἀπὸ τὶς «Ἐκλεχτὲς Σελίδες» πού θὰ κυκλοφοροῦσαν τότε].
- Τ' ἀηδόνι, π. Νουμᾶς 19, 1921, 360.
- Μπρουςός, π. Νουμᾶς 20, 1923, 248 [Κριτικὴ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Πάλλη].

β) Ποιήματα.

- Μερικά ποιήματα ἀπὸ τὰ Τραγούδια Ξενιτευμένου δημοσιεύονται στὴν Ἐκθεσὴ τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Φιλαδέλφειου, π. Ἐστία 27, 1889, 411 κέ. (καὶ σὲ χωριστὸ τεῦχος).
- Μάνα καὶ γιός, π. Ἐστία 28, 1889, 126.
- Θυμᾶσαι, π. Ἐστία 28, 1889, 143.
- Ἡ τρελλή, π. Ἐστία 1809, 191 (=ΠΣ)
- Ἦθελα νάμαι, π. Ἐστία 28, 1889, 223 (=ΠΣ).
- Τραγούδι τοῦ ἀργαλειοῦ, π. Ἐστία 28, 1889, 321 (=ΠΣ).
- Σαφρικά [μεταφράσεις] π. Ἐστία 28, 1889, 404.
- Τραγούδι τῆς ταβέρνας, π. Ἐστία 1890 α' ἔξαμ. 14 (=ΠΣ).
- Μάνα καὶ κόρη, π. Ἐστία 1890 α' ἔξαμ. 94 (=ΠΣ).
- Πατινάδα πασχαλιάτικη, π. Ἐστία 1890 α' ἔξαμ. 220 (=ΠΣ, Πατινάδα).
- Ὁ θεριστὴς καὶ τὰ κολουῦδια (Longfellow), π. Ἐστία 1890 α' ἔξαμ. 310.
- Ὁ κορυθαλδὸς (Shelley), π. Ἐστία 1890 α' ἔξαμ. 392 (=ΠΣ).
- Ἐπιγραφή τάφου (Wordsworth) π. Ἐστία 1890 β' ἔξαμ. 71.
- Σονέτα, π. Ἐστία 1891 β' ἔξαμ. 261 (1—9), 276 (9—16), 310 (17—24), 325 (25—32) (ὑπογρ. Α.).
- Τὸ Σύνεφο (Shelley), π. Ἐστία 1892 α' ἔξαμ. 369 (Α.Ε.) (=ΠΣ).
- Γνώση καὶ τρέλλα, π. Ἐστία 1893 α' ἔξαμ. 124 (Α.) (=ΠΣ).
- Ὀνειρο, π. Ἐστία 1893 α' ἔξαμ. 305 (=ΠΣ).
- Σονέττο, π. Ἐστία 1893 β' ἔξαμ. 157 (Α.Ε.).
- Ἐπιγραφή τάφου (Wordsworth). Ὁ θεριστὴς καὶ τὰ κολουῦδια (Longfellow). Παρνασσὸς (παράστημα Ἀμαλθείας) 2, 1894 (πληροφορία Κ. Μ. Μιχαηλίδη, 1930, σ. 20).
- Σονέττα, π. Ἐστία 1894, 98 (=ΠΣ 73—77).
- Νύχτα, Νέα Ἑλλάς, Ἡμερολόγιον Δροσίνη-Κασδόνη 1, 1894, 279 (=ΠΣ).
- Ἡ ἀθυμία τοῦ διαβόλου (Lecoute de Lisle) π. Ἐστία 1895, 93 (=ΠΣ).
- Τὸ κανάρι μου, Νέα Ἑλλάς. Ἡμερολόγιον Δροσίνη-Κασδόνη 2, 1896, 414.
- Σὲ εἰκόνα, Ἐθν. Ἡμερολόγιον Σκόκου 1897 σ. 40.
- Ὁδὴ στὸ Σολωμό, π. Ἐθν. Ἀγωγή 1, 1898, 88.
- Σὲ μιὰ κοπέλα, π. Ἐθν. Ἀγωγή 2, 1899, 379.
- Σὲ μιὰ μικρούλα, π. Ἐθν. Ἀγωγή 3, 1900, 317.
- Τὸ τραγούδι τῆς Ζωῆς, π. Παναθήναια 6, 1902/3, 603.

- Τραγουδάκια (2). Στὴ βάρκα, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 58 (Α.Ε.) (=ΠΣ 23).
- Τραγουδάκια (3). Μὲς στ' ὄριο περιβόλι μας, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 59 (Α.Ε.) (=ΠΣ 24).
- Τραγουδάκια (4). Μιά κοπέλα κατεβαίνει, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 63 (Α.Ε.) (=ΠΣ 27).
- Τραγουδάκια (5). Τὰ μάτια σου εἶναι θάλασσα, ἀρ. 66 (Α.Ε.) (=ΠΣ 26).
- Τραγουδάκια (6). Πές μου γιατί, ἀρ. 76 (Α.Ε.) (=ΠΣ 25).
- Μπάρον, Τὰ νησιά τῆς Ἑλλάδας, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 62 (=ΠΣ).
- Τὸ πουλί, π. Νουμᾶς 1, 1903, ἀρ. 64. [Μὲ γράμμα του πὼς εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὰ 1869].
- Τραγουδάκια (7). Ἀπὸ τὸ δάσο διάβαινες, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 77 (Α.Ε.).
- Τραγουδάκια (8). Δέ ζω μετ' τὴν ἀγάπη σου, ἀρ. 78 (Α.Ε.).
- Τραγουδάκια (9). Σὰ δῶ, ἀρ. 88 (Α.Ε.).
- Τραγουδάκια (10). Ἄλλος στὸ δρόμο σου, ἀρ. 93 (Α.Ε.).
- Σὲ μαθήτρια, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 83.
- Σὲ κόρη, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 84 (=ΠΣ).
- Σὲ ἀλωνιστικὴ μηχανὴ κοντὰ στὸ ξοχικὸ τοῦ Ψυχάρη, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 85 (=ΠΣ).
- Σονέττα 1, 2, π. Νουμᾶς 2, 1904, ἀρ. 95.
- Τῆς Ρόδου τὸ ξεπτέρι, π. Νουμᾶς 4, 1906, ἀρ. 211 (Α.Ε.) (=ΠΣ).
- Στῆς Ἑρεσὸς τὰ χαλάσματα, π. Νουμᾶς 4, 1906, ἀρ. 217 (Α.Ε.) (=ΠΣ).
- Δυὸ παλιὰ τραγούδια. Τραγούδι τῆς Ταβέρνας. Πατινάδα, π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 265.
- Ἐπίγραμμα, π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 270 (Α.Ε.).
- Χορὸς ξενιτεμένων (1889), π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 271 [μὲ ἱστορικὰ γιὰ τὸν Φιλαδέλφειο διαγωνισμό τοῦ 1889].
- Ἐπίγραμμα στοὺς συνοδικοὺς τῆς Πόλης, π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 271 (Α.Ε.).
- Ἀπὸ παλιὰ σεργάρια. Τραγούδι τοῦ ἀργαλιοῦ (1890), π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 272 (=ΠΣ).
- Ἀπὸ παλιὰ σεργάρια. Ὁ κόσμος, π. Νουμᾶς 5, 1907, ἀρ. 276 (=ΠΣ).
- Ἀπὸ τίς «Στροφές» Jean Moréas [ἀντι I. XII] —I, π. Νουμᾶς 9, 1911, 120.
- Τετράστιχα, π. Νουμᾶς 9, 1911 σ. 380: Τριαντάφυλλο, Ἀφροδίτη, Θάλασσα. σ. 417: Νησιά καὶ πέλαγα, Μνήμα, Σάν δραμα. σ. 463: Ζωή, Σὲ δυὸ μάτια, Στὶς Μοῦσες. σ. 561: Σὲ κόρη, Παλιὸς καὶ νέος κόσμος, Τὸ πουλί.
- Σὲ μυτιληνιὸ λάδι, π. Χαραυγὴ Μυτιλήνης 1911 = Νεοεὐλ. Γράμματα 16 Ἰαν. 1937, ὑποσ. 11.
- Ὁ βράχος τοῦ Κέπετζη (ἀνέκδοτο ποίημα), π. Νουμᾶς 20, 1923, 520 (ἀνακοίνωση Πέπης Σταύρου). Ξαναδ. Κ. Μ. Μιχαηλίδης, Ἀργύρης Ἑφταλιώτης (1930) σ. 11.

Γ' ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

(Τὰ πιὸ σημαντικά).

- Ὁ Κριτικὸς τοῦ Νουμᾶ Ρήγας Γ κ ό λ φ η ς, Τὸ τραγούδι τοῦ Ἑφταλιώτη, π. Νουμᾶς 8, 1910, ἀρ. 374.
- Φ(ῶτος) Π (ο λ ί τ η ς), Ἀργύρης Ἑφταλιώτης, ἐφ. Πολιτεία 15 καὶ 17 Αὐγ. 1923, (=Ἐκλογή ἀπὸ τὸ ἔργο του, Ἀθ. 1938, 1. 214, κέ.).
- Πέπη Σταύρου, Σημειώματα τῆς Ἑφταλοῦς, π. Νουμᾶς 20, 1923, 519-521.
- Κ. Μ. Μιχαηλίδης, Ἀργύρης Ἑφταλιώτης. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Ἀθ. 1930.
- Ἄλκης Θρούλος, Ἑλληνες διηγηματογράφοι. Ἀργύρης Ἑφταλιώτης, π. Νέα Ἑστία 12, 1932, 735, κέ.
- Φῶτος Πολίτης, Ἡ «Ὀδύσσεια» τοῦ Ἑφταλιώτη, ἐφ. Πρωία 19 Αὐγ. 1932.
- Κ. Μ. Μιχαηλίδης, Ὁ Ἀργύρης Ἑφταλιώτης κ' ἡ μετάφραση τῆς Ὀδύσσειας, π. Νέα Ἑστία 12, 1932, 1251.
- Κ. Μ. Μιχαηλίδης, Οἱ πρῶτοι στίχοι τοῦ Ἑφταλιώτη, π. Νεοελληνικὰ Γράμματα 1, 1937, 16 Ἰαν.
- Κ. Μ. Μιχαηλίδης, Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἑφταλιώτη, π. Νεοελληνικὰ Γράμματα 2, 1938, ἀρ. 57 κέ.
- Κ. Μ. Μιχαηλίδης, Ἀπάντηση σὲ κρίση, π. Νέα Γράμματα 5, 1939, 118.
- Εὐτέρπης Σ. Κέπετζη (Πέπης Σταύρου), Μὲ τὸν Ἑφταλιώτη (Σελίδες. Γράμματα. Στίχοι ἀνέκδοτοι). Ἀθ. 1938 (στὸ ἐξῶφ. 1939).

